БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

ИЗ МИНАЛОТО НА БЪЛГАРИТЕ МОХАМЕДАНИ В РОДОПИТЕ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
СОФИЯ — 1958

Редактори :

Христо Христов
Веселин Хаджиниколов

ПРЕДГОВОР

В границите на нашата страна днес живеят повече от сто хиляди българи мохамедани. Те се разделят на две групи — родопска и ловешко-тетевенска. Грамадна част от българомохамеданското население живее в Родопите, и то главно в Средните Родопи — в Смолянско, Златоградско, Девинско и пр.

Приели исляма чрез кървави насилия през жестоките години на турското иго, българите мохамедани са запазили и до днес своя красив и звучен роден език, своите български битови особености, своите нрави и обичаи, песни и предания. Откъснати обаче чрез религията си от цялостното обществено-икономическо развитие на нашия народ, те дълго време са били обречени на немотия и културна изостаналост.

Българите мохамедани в Родопите, които станаха изкупителна жертва за народа ни на вековната турска асимилаторска политика, не получиха благоприятни условия за живот и след края на турското иго. В продължение на десетилетия буржоазните и фашистки правителства у нас не направиха почти нищо за тяхното икономическо, политическо и културно развитие, за пълното им приобщаване към българската нация. Нещо повече, българската буржоазия накърняваше непрекъснато техните верски чувства, като се мъчеше да ги покръсти насилствено, да им промени имената, носиите и пр.

Всичко това създаваше благоприятна почва за разни външни врагове на страната ни да провеждат зловредна пропаганда сред българомохамеданското население на Ро-

допите. Години наред му се внушаваше, че религия и народност били едно и също нещо, че следователно българите мохамедани били „турско малцинство". Тази пропаганда особено се засили през първите години след Девети септември, когато реакционни политици в Турция и Гърция започнаха да говорят за някаква „ревизия" на южната ни граница. По това време не само ялчъновци в Турция, но и разни гръцки журналисти започнаха да пишат, че българомохамеданите в Родопите били „славяногласни турци".

Сега обаче условията се бяха напълно променили. Почвата за пропаганда ставаше от ден на ден все по-неблагоприятна. Заедно с целия наш трудов народ и българомохамеданите, които са плът от плътта и кръв от кръвта му, тръгнаха уверено по пътя на своето свободно икономическо, политическо и културно развитие. Останаха назад годините на немотията, на невежеството, на верското преследване.

Само за едно десетилетие родопското население бе свързано изцяло с вътрешността на страната чрез широка пътна мрежа и държавни автомобилни съобщения. Подобри се основно и поминъкът му. Разцъфтя тютюнопроизводството, скотовъдството, пчеларството и пр. Геолози и инженери проучиха богатите недра на Родопите и ги превърнаха в същински български Урал. Изникнаха цветущи рударски и промишлени центрове, като Мадан, Рудозем, Кърджали. Българите мохамедани промениха облика си, станаха пълноправни и достойни български граждани. Сред тях се започна истинска културна революция. Разкриха се широко вратите на учебните заведения за синовете и дъщерите им. Растат и крепнат редовете на нова българомохамеданска интелигенция.

Делата на народната власт премахват все повече пораженията, които турските асимилатори и българските експлоататори нанесоха върху националното съзнание на българите мохамедани. Сред тях укрепва благородна и

законна гордост, че са част от нашия трудов народ, който само за едно десетилетие надмина икономически, политически и културно своите южни съседи в достойно съревнование.

Всичко това изпълва родопското българомохамеданско население, наричано някога презрително „помаци", с истински социалистически патриотизъм. Млади и стари се стремят да изучат своята социалистическа родина, миналото и героичните борби на своя народ. Особено голям е интересът сред българите мохамедани към тяхното собствено минало, към жестоката им и нерадостна история.

За съжаление обаче у нас и до днес не съществува цялостна и научна история на родопското българомохамеданско население, която би съдействувала твърде много за неговото социалистическо и патриотическо възпитание, която би му дала силни и необорими аргументи срещу всички вражески пропаганди и клевети.

До Девети септември наистина бяха натрупани значителни материали върху миналото на българомохамеданите. Още през 1870 г. в книгата си „Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза", издадена във Виена, Стефан Захариев засегна и историята на чепинското българомохамеданско население. Той съобщи интересни данни, почерпени предимно от преданията, за покоряването на това население от турците, като същевременно обнародва и ценната летописна бележка на поп Методий Драгинов за помохамеданчването на чепинските българи.

По-късно, в своя двутомен труд „Княжество България", излязъл през 1889 г., Константин Иречек се спря по-подробно на въпроса за селищата, числеността, миналото, езиковите особености, битовите черти, фолклора и положението на родопските българи мохамедани като част от нашия народ. Във втория том от книгата си („Пътувания по България") Иречек посвети две специални глави на Родопите, като отдели отново значително място за

миналото на българите мохамедани и по-специално за тяхното насилствено помохамеданчване и за т. нар. непокорни села.

В първите години след Освобождението историята на българите мохамедани в Родопите привлече вниманието и на някои други изследователи, които обнародваха ценни летописни сведения за насилственото помохамеданчване на родопското население (М. Дринов, В. Дубровски и др.). С най-голямо усърдие обаче с тази история по това време се заеха няколко местни родопски дейци и патриоти, които издадоха редица книги за миналото на българите мохамедани, които книги и до днес не са изгубили своето значение.

Пръв родопчанин, който започна да пише за населението на своя край, бе Христо Попконстантинов, тогава учител в Родопите. Неговото книжовно наследство се състои предимно от спомени, пътеписи, материали за наречието, песните и обичаите на българите мохамедани. За историка обаче са особено ценни книгите на Попконстантинов „Спомени за страшната пролет в Ахъчелеби през 1876 г." (Пловдив, 1884 г.) и „Непокорните села в Родопските планини" (кн. I, Търново, 1887 г. и кн. II, София, 1886 г.). Те съдържат богати материали за историята на родопското българомохамеданско население в навечерието на Освобождението и в първите години след него.

Един от най-заслужилите родопски историци и книжовници е Стою Н. Шишков. Дългогодишен учител в Родопите и в Пловдив, той успя да събере и издаде богат исторически, фолклорен и етнографски материал за родопското и тракийското население, като ни завеща ценни книги за миналото на българите мохамедани. Още първите работи на Шишков „Устово-Ахъчелебийски окръг" и „Животът на българите в Средна Родопа", издадени през 1885 и 1886 г., съдържат интересни материали за историята, езиковите и битовите особености на българомохамеданското население в Родопите. През 1914 г. Ст.

Н. Шишков, подпомогнат от Руската академия на науките, издаде специална книга за българите мохамедани („Помаците в трите български области: Тракия, Македония и Мизия"), която през 1936 г. преиздаде и допълни с много нови материали („Българо-мохамеданите (помаци). Историко-земеписен и народоучен преглед с образи"). Тази книга на неуморния родопски книжовник е ценен принос за историята на българите мохамедани.

Богати исторически, етнографски, езикови и др. сведения за родопското българомохамеданско население се съдържат и в обемистия двутомник на Васил Дечев „Миналото на Чепеларе. Принос към историята на Родопа". Издадена през 1928 и 1936 г., тази книга осветлява редица страни от историята не само на Чепеларе, но и изобщо на Родопите в навечерието на Освобождението и в първите години след него. Освен това В. Дечев заедно със Ст. Н. Шишков постави начало на първите родопски вестници и списания („Родопски старини" — 1887—1892 г., „Славиеви гори" — 1894 г., „Родопски новини" — 1895 г., „Родопски напредък" — 1903—1912 г.), в които са поместени много спомени, предания и други материали за миналото на Родопите и на българомохамеданското население.

Въпросите на българомохамеданското минало през разглеждания период бяха разработвани и от редица други автори в отделни книги, посветени на по-специални родопски проблеми (езикови, географски, икономически и пр.), или пък в отделни статии, поместени в по-новите родопски вестници и списания („Родопска мисъл", „Висини", „Родопски преглед", „Красногор", „Родопа" и др.). Много от тези автори обаче използуваха предимно данните, обнародвани от Ст. Захариев, К. Иречек, Хр. Попконстантинов, Ст. Н. Шишков и В. Дечев, като ги обработваха с оглед на своята пряка задача.

Все пак трябва да отбележим, че всичко направено у нас до Девети септември за проучването на миналото на

българите мохамедани в Родопите не може да изиграе ролята на цялостна и научна история. Написаното не само е твърде пръснато по разни книги и статии, но върху него е сложило известен отпечатък недостатъчно научното и критическо отношение на авторите към историческия материал, а също и техният буржоазно-идеалистически метод на изследване.

След Девети септември, когато народната власт започна да полага всестранни грижи за родопското българомохамеданско население, когато сред това население започна да се създава дълбок интерес към неговото минало, бяха направени и първите опити да се осветли научно и да се осмисли правилно цялостната му история. В сп. „Исторически преглед", във вестниците „Родопски фронт" и „Родопска правда" се появиха редица статии за по-важни събития из историята и борбите на българите мохамедани в Родопите. Заслужава да се отбележат статиите на др. К. Василев, който си е поставил за задача да разгледа в популярна форма върху страниците на в. „Родопска правда" миналото на Родопите и на българомохамеданското население от далечна древност до днес.

Все пак направеното до наши дни е все още недостатъчно. Пред българските историци продължава да стои задачата да напишат цялостна научна история на родопските българи мохамедани, които днес записват героични страници в социалистическото изграждане на Родината ни. За правилното разрешаване на тази задача обаче е необходимо да се съберат още много архивни и други материали. Нужно е да се направят археологически и исторически проучвания из самите Родопи, населени с българи мохамедани. Понеже за всичко това е потребно по-продължително време, реши се първоначално да се издаде кратък очерк върху миналото на родопското българомохамеданско население. Този очерк именно предлагаме тук на читателя.

Авторите на очерка са си поставили за цел да разкажат накратко за далечното минало на българите мохамедани от Родопите; за славянския им произход и за българската им принадлежност; за жестоките години, когато са били принудени насила да се помохамеданчат; за тежкия живот на дедите и прадедите им под турско иго; за нерадостната им съдба при властта на буржоазията и фашизма; за вековната борба на българи — християни и мохамедани — срещу чужди и свои изедници, и пр.

Разбира се, в този вид предлаганата книга все още не е истинска история. Тя по-скоро е сборник от отделни исторически студии за най-важните периоди и събития от миналото на българите мохамедани в Родопите. За основа на очерка са послужили предимно материалите, събрани и издадени от споменатите историци и родопски книжовници, допълнени с някои нови архивни и други данни. По този начин книгата има само скромната задача да запознае в най-общи линии читателя с миналото на българите мохамедани, докато бъде написана тяхната цялостна история.

А такава история следва да бъде издадена в близките години. Преди това обаче ще бъде необходимо да се направят още редица археологически, исторически, етнографски и други проучвания на Родопите. В това отношение местните родопски дейци могат да подпомогнат твърде много историческата наука. Те би трябвало да събират и съхраняват най-грижливо всички данни за миналото на родопското население, които са могли да се запазят до наши дни. Особено голяма роля в тази насока могат да изиграят музейните работници и учителите от Родопската област, които имат непосредствен досег с местните българи—християни и мохамедани.

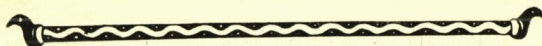

Първа глава

НАСЕЛЕНИЕТО НА РОДОПИТЕ ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА И БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

1. Географски преглед на Родопската област

Когато се говори за Родопите, под това наименование се разбира едновременно обширният планински масив и просторната, свързана с него селищна област. Като планинска система Родопите са част от Тракийско-македонския масив и заемат, общо погледнато, грамадното пространство между Марица, Места и брега на Бяло море. Още в древността известният географ и астроном Клавдий Птоломей (II в. от н. е.) говори за „планината Родопи", разположена „над река Нест (дн. Места) и река Хебър (дн. Марица)".

Горнотракийската низина очертава северната граница на Родопите. На изток планинският масив се снишава към десния бряг на Марица, а на юг се спуща Беломорската низина. Югозападната граница се чертае от долината на река Места. Сравнително по-неопределена е границата към северозапад, гдето Родопският планински масив чрез речни долини и седловини се слива с Рила планина. Като гранични места между двете величествени планини се сочат Аврамова седловина и седловината-поляна Юндола.

Народният поет Иван Вазов оприличава Родопите на „безконечен куп вериги, гребени, бърда, разхвърлени върху плодовитата долина на Марица и Бяло море". Целият планински масив е разгънат в основна посока от запад към изток. На дължина той се простира около 240 км, а ширината му от север към юг обхваща стотина километра. Големите височини се намират в Западните Родопи и цялата планинска система е наклонена към изток.

Долината на река Въча дели Западните Родопи на западен и източен дял. Планинският характер на Родопите тук е очертан по-силно. На високите поляни по билото на планината се противопоставят дълбоки речни долини и широки котловини. Източните Родопи, които започват отвъд Каялийската река, р. Чамдере и р. Върбица, са предимно хълмисти, средно високи, с широки долини. Левият приток на Арда — р. Черна — ги дели на североизточен и югоизточен дял.

Най-голямата част от Родопите лежи в границите на България, а само малка част от южните и източните разклонения минава в Гърция.

Родопите заемат огромно пространство от българската земя — приблизително около 15 хиляди квадратни километра. В това отношение с тях може да съперничи само Стара планина, която се разстила на около 555 км дълбочина, със средна ширина 50 км. По своята височина Родопите отстъпват на Пирин, Рила и отчасти на Стара планина. Докато Западните Родопи имат средна височина до 1150 м, Източните Родопи са сравнително ниски и достигат средно към 320 м. По своите височини планината се отличава с богато разнообразие. Докато в Западните Родопи намираме разположени високи, широки и загладени планински била̀, удобни за тучни пасища, в Източните Родопи ерозията и денудацията са оставили най-често нерадостни за окото оголени ридове.

Пръснати на огромна площ, Родопите са извънредно много разчленени. Най-лесно проходими са те по долините на многобройните реки и потоци, които ги прорязват. От връх Сребрен в Западните Родопи извира Чепинската река, която в горното си течение носи хубавото име Бистрица. Неин десен приток е р. Мътница, която извира от Баташката плоска котловина. Западно от върха Баташки Снежник изтича Стара река. Девинската река събира води от връх Сребрен, от Малък и Голям Воден и се влива във Въча, която води началото си от връх Каинчал. В Места влива водите си р. Доспат. Чепеларската река, или Асеница, изтича от седловината Рожен и протича през Горен и Долен Рупчос. Арда се ражда под Ардин връх и приема няколко десни и леви притока: Черна река, Малка Арда, Дебеляновска река, Чамдере, р. Перперек, р. Върбица и р. Крумовица. Честите проходи са ниски и сравнително удобни за преминаване въ-

преки голямата разчлененост на планината. Особено познати са Аврамовата седловина, през която води съобщителната артерия от Септември (Сараньово) към Разлог и Банско, Доспатският проход, Беломорският проход, Тополовският проход, Момковият проход и Маказът, който отвежда към Беломорската низина.

В отделните си части планината създава различни условия за живот. Най-високите ѝ върхове, като Джаферица (2306 м) и Карабалица (2288 м), се намират в Западните Родопи. Спускайки се към изток и югоизток, планината се разлива и снишава. Въпреки че около една четвърт от цялата планинска площ се издига над 1300 м над морското равнище, тя е използваема: тази височина има богати пасбища и дори орна земя. В западната част на планината се намират двете големи котловини — Чепинската (Велинградската) и Баташката. Значителни разширения на места има по течението на реките Асеница (при Павелско и Хвойна), Арда (с. Смилян), Черна (котловината Смолян—Райково—Устово), Върбица (при Златоград, Бенковски) и пр. В Източните Родопи се намират някои по-големи полета, в които са разположени градовете Кърджали, Момчилград и др.

Разположени на неголямо разстояние от Бялото море — на някои места отстоят в непосредствена близост до него, — Родопите образуват естествена преграда между долината по горното течение на Марица и беломорския бряг. В самите Родопи се чувствува климатичното влияние на Средиземноморието. Това създава благоприятни климатични условия за земеделието и специално за развитието на редки земеделски култури, а Източните Родопи се отличават със сравнително мекия си климат през зимните месеци.

Западните Родопи са покрити с богата растителност. Там виреят иглолистни гори със смърч, ела, черен и бял бор, а по-малко широколистни. По северните склонове на Западните Родопи намираме букови и отчасти дъбови гори. За съжаление безпощадното и несмислено изсичане и честите пожарища в миналото са унищожили значителна част от богатите някогашни гори в този край. Напротив, нископланинските ридове и хълмове в Източните Родопи са напълно обезлесени.

Недрата на Родопите са изпълнени с богати рудни находища, някои от които са били използувани още в

далечната древност от траки, гърци и римляни. Тук има железни, оловни и цинкови руди. Именно това подземно богатство и наличността на естествена двигателна сила, която дават тукашните реки и потоци, създават възможностите за основна промяна в стопанския живот и в бита на тази покрайнина и на нейното население. Към природните богатства тук спадат и множеството минерални извори. При Велинград — при Лъджене, Чепино и Каменица — се намират лековити топли извори, вече отдълго използувани. В долината на р. Въча са минералните извори при с. Михалково, с. Лясково и с. Беден. В долината на р. Асеница, при с. Наречен, се намират други прочути лечебни извори. В долината на р. Широка лъка, недалеч от с. Брезе, също има минерални извори. В долината на Малка Арда е изворът Лъджа. За Хасковските минерални бани е използувана водата на Брестовския минерален извор. На разни места из Родопите избликват големи карстови извори: Клептузът — при Велинград, Селкюприйският карстов извор, който набира водите си от изворните области на Беглишката река и Беглишкото разширение, Хубча — при с. Момчиловци, Врис —в с. Райково, и др. Някъде извират толкова минерални извори, щото само малка част от тях днес е използувана.

Природните условия, които планината създава, са обусловили и различната гъстота на населението, както и неговото разпределение. Най-слабо заселени са високите и гористи части на Западните Родопи — между Бабяк, Чепино, Батак, Девин и Доспат. Напротив, по-ниските югоизточни хълмисти части на Източните Родопи, из Ардинското поречие, са сравнително много по-гъсто населени. Това съотношение на населението в Родопите се измени в известна мяра едва през последните години благодарение на откриването и широкото използуване на богатите подземни находища. В миналото обаче трудните условия за прехрана, мъчнотиите за поддържане на връзки между отделните селища и ограниченият брой стопански занятия винаги са препятствували да се установи тук многочислено население в гъсто заселени поселения. Гъстите някога тукашни гори през древността и средновековието са съставлявали мъчно проходими граници от място на място и от селище до селище. Неведнаж населението е трябвало да се предвижва, главно към топлите и плодородни земи на Беломорието, за да търси временни или пък трайни поселения.

2. Населението на Родопите до идването на славяните

Родопската селищна област за голямо съжаление е една от най-слабо проучените в археологическо и историческо отношение покрайнини на българската земя. Поради това ние днес все още не сме в състояние да дадем пълен и задоволителен отговор на много въпроси, свързани с миналото на Родопския край. Археологически разкопки в тази област са правени съвършено малко, та не можем да проследим живота тук в онази отдалечена епоха.

В началото на историческите времена в Родопската област намираме заселени цяла редица тракийски племена. Благодарение на епиграфски паметници и на сведенията на гръцки и латински писатели от класическата епоха ние познаваме имената на тези племена и приблизителното им местоположение в Родопската област и наблизо до нея.[1]

В областта при вливането на Тунджа и Еркене в Марица живяло едно от най-известните тракийски племена — именно одрисите, — които заемали земите чак докъм Стара планина. В източните предпланини на Родопите обитавали корпилите. Техни съседи на север били бените, които на изток достигали до владенията на одрисите. Към устието на Места живеели бистоните, по долното течение на реката били живелищата на сапеите, а на север от тях, във вътрешността, се намирали ерсеите. Северно от Бистонското езеро (дн. Буруґьол) и източно от средното течение на Места, в Родопите, обитавали травсите. Част от тракийското племе коилалети живеели в Родопите, по горното течение на Арда. В днешната Пазарджишка и Пловдивска област, до Стара планина и отчасти в Родопите, живеело едно от най-храбрите и независими тракийски племена — бесите, — които се смятат за клон от сатрите и на изток стигали до земите на одрисите. Знаем особено това, че във вътрешността на Родопската област се намирали още няколко други тракийски племена: дии, диобеси, бриси, сиалети и някои други, за които не притежаваме по-точни сведения и затова не можем да ги локализираме с положителност.

---

[1] Посочвания за това са дадени достъпно у В. Бешевлиев, Гръцката колонизация на Беломорието в древността, Беломорски преглед, т. I, 1942, стр. 160 и сл.

Ако се съди вече по самите имена на споменуваните тракийски племена, трябва да се предполага, че Родопската покрайнина е била доста гъсто населена в античността. Изобилието на рудни находища, които можели да бъдат използувани много леко дори с най-първобитни средства, гъстите вековни гори и обилният дивеч създавали за онази епоха удобни условия за живот.

През цялата древност до началото на средновековието Родопската селищна област запазила почти непроменен своя етнически облик. Знае се, че когато гръцките градове-държави започнали да устройват колонии по крайбрежието на Бяло и Черно море, те се насочили и към Родопската област. Траките обаче упорито защищавали своята земя и гръцките колонии могли да завземат само една тясна ивица земя по крайбрежието. Родопската област специално останала почти незасегната от гръцката колонизация. Тя запазила своя тракийски облик. Това намерило израз преди всичко в многобройните местни имена от несъмнен тракийски произход, някои от които са останали и до днес. От тракийски произход е и самото име Родопи,[1] което някои съвременни автори искат да заменят, без достатъчно основания обаче, с наименованието Родопа.

Уединени в планинската област, обитаващите тук тракийски племена наистина били лишени от възможността да общуват с по-далечни съседи и частно с гърците, поради което не попаднали под тяхното културно влияние. Затова пък тези племена проявили други качества, които спомогнали за етническото им запазване в твърде дълъг период. Затворени в своите планински долини и котловини, укрепени по недостъпни върхове в крепости, които били напълно непревзимаеми за някогашните оръжия, те отстоявали с чудно свободолюбие своята независимост. Така и тяхната култура — доколкото можем днес да я проучим — се отличава със самобитност. Интересен пример за крепостите и селищата на това тракийско население, занимаващо се със скотовъдство, представляват останките при с. Драгойново, разположено в

[1] Вж. за това D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, p. 398—400. Д. Дечев, Хемус и Родопи. Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XXI, 10, 1925.

северните ниски склонове на планинския масив Драгойна в Източните Родопи.[1]

В съчиненията на писателите от класическата древност намираме доста многобройни сведения, които ни говорят за тракийски племена в Родопската област. Така „бащата на историята и етнографията“ Херодот (V в. пр. н. е.) съобщава, че реката Ский (дн. Искър) извирала уж от „планината Родопи“, прорязва Хемус (Стара планина) и се влива в Дунава. Старогръцкият писател, както личи, е смесил Западните Родопи с Рила. Когато разказва за похода на персийския цар Ксеркс през 480 г. пр. н. е., той пише, че царят на две от племената, които обитавали западно от Серес и по северния склон на планината Пангей, отказал да се покори на завоевателя и потърсил убежище в Родопските планини. По думите на Херодот той заявил, че „няма да се подчини доброволно на Ксеркса, и се оттеглил нагоре в планината Родопи“. Друг древногръцки историк — Тукидид — разказва, че през 429 г. пр. н. е. одриският цар Ситалк предприел един поход, като използувал и войници от обитаващото в Родопите тракийско племе на диите: „Повикал и мнозина от планинските независими тракийци, които са меченосци и се наричат дии: повечето от тях живеят в Родопите.“ По думите на античния писател от пехотната войска, която събрал Ситалк, „най-войнствени били независимите меченосци, които слезли от Родопите“, докато другите войници представлявали „смесена тълпа, страшна само с множеството си“. В Омировата „Илиада“ се описва погубването на тракийския цар Рес от Диомед и Одисей, дошъл на помощ на троянците. Гръцкият писател Филострат от III в. от н. е. разказва за същото събитие и споменува за светилището, посветено на Рес: „Родопите са гъсто населени — добавя авторът — и много села има около светилището му.“

Притежаваме оскъдни сведения за икономическото развитие на Родопската покрайнина през античността. Покрай лова, скотовъдството и ограниченото земеделие, родопското население се занимавало с разработка на богатите рудни находища. Роби-траки се явявали често по

[1] Вж. за това Ив. Велков, Драгойново — един тракийски селищен център, Известия на Археологическия институт, т. XIX, 1955, стр. 85—94.

робските тържища на Гърция и Италия и оттам се озовавали в домовете на видни гърци и римляни, в рудници, латифундии, в мореплаването.

През епохата на римското завоевание на Балканския полуостров някои от тракийските племена от Родопската област оказали ожесточена съпротива на завоевателите. Особено храбро се борили против римските войски бесите.[1] Техните съперници одрисите обаче минали на страната на римляните. Тук било приложено най-добре познатото римско правило „разделяй и владей". В Родопите се намирало — неизвестно точно где — прочуто светилище на Дионисий, което било във владенията на бесите. Римляните завладели светилището и го предали на одрисите като награда за тяхната вярност към империята. Това задълбочило още повече враждата между двете тракийски племена. Бесите продължили борбата против завоевателите с още по-голяма упоритост. Рим трябвало да воюва против бесите няколко десетилетия, докато към 11 г. пр. н. е. ги покорил. Областта на бесите била превърната в една от 14-те римски стратегии в Тракия. Дори когато попадали в плен свободолюбивите планинци продължавали да се борят. Римският поет от I—II в. от н. е. Аний Флор, говорейки за покоряването на траките от римските войски, разказва, че и когато попадали в плен, те продължавали своята „ярост" и със зъби „опитвали да прегризат веригите". Римляните обособили завладените тукашни земи в провинция Тракия с главен град Филипопол. При административната реформа на Диоклециан (284—305 г.) в 297 г. провинция Тракия обхващала само западната половина на днешна Южна България. Днешна Западна Тракия била оформена в провинция Родопа, чиито главни градове обаче се намирали не в същинската Родопска планинска област, но в Беломорската равнина. Тези градове били Максимианопол, чието местоположение не е уточнено, Марония и Енос при устието на Марица. Това се дължело на факта, че във вътрешността на Родопската област нямало никакви по-значителни селища, които да бъдат издигнати в римски градове.

Така в земята на родопските траки не били създадени никакви центрове за разпространение и утвържда-

---

[1] Вж. Г. И. Кацаров, Тракийските беси, Известия на Историческото дружество, т. VI, 1924, стр. 31—47.

ване на римското политическо и културно влияние. Обитаващите в Родопската област тракийски племена запазили в голяма степен своята самобитност, като попаднали толкова малко под влиянието на римската култура, колкото и през предишните векове — под влиянието на гръцката култура.

Гръцката колонизация по Беломорието съдействувала за разработването на някои рудни находища по южните склонове на Родопите и родопските предпланини (Пангей). Има данни също така, че след установяването на римската власт започнала експлоатацията на някои рудни находища и във вътрешните райони на Родопите (Мадан, Рудозем и др.). Известно е, че тракийското племе беси се славело с производството на железни предмети и оръжия още преди установяването на римската власт. Голямата нужда от метали и метални изделия на обширната Римска империя е съдействувала за засилването на металодобиването и металообработването в Родопите.

В етническо отношение тракийското население от Родопската област се запазило твърде дълго време. Тъй наречените „варварски нашествия" през първите векове на нашата ера засегнали предимно населението в равнините, а след завземането на укрепените градски средища — градското население, което до голяма степен било вече елинизирано или романизирано. Притежаваме редица изрични свидетелства, които показват, че останки от старото тракийско население се запазили дори до втората половина на VI в. от н. е. Между другите изрично е споменато племето беси, което векове наред се приютявало в Родопските планини.

3. Заселване на славяните в Родопите

Когато през началните десетилетия на VI век в земите на Балканския полуостров започнали първите славянски нашествия, в Родопската поселищна област, в непристъпните долини и котловини, обитавало доста многобройно старо тракийско население. Славяните не се насочвали към вътрешността на планината: там те не очаквали да намерят никакви богатства, а за самите планинци траки несъмнено е било по-изгодно да влязат в съглашение с новите завоеватели, отколкото да защищават целостта на Източната империя. Не малка роля, разбира се,

тук оказала и непристъпността на Родопската планинска област.

През първата половина на VI в. Дунавът престанал да бъде фактическа граница на империята на север. Когато прониквали в отсамдунавските области, славяните се отправяли към южните части на полуострова и достигали по този начин дори най-големите и най-силно укрепени средища на империята — столицата Цариград или втория град на империята — Солун. Движейки се обикновено по течението на по-големите реки, те просто заобикаляли планинската област на Родопите.

Знаем например, че в 549 г. славяни се явили пред стените на важната византийска крепост Топир, разположена при устието на Места, подложили я на обсада и я превзели.[1] Няма никакво съмнение обаче, че при това свое голямо нападение славяните не преминали през Родопите, а се спуснали в Тракия по течението на Марица и после стигнали до Топир по Беломорската равнина. Съвременникът на тези славянски нападения Прокопий Кесарийски съобщава,[2] че „Родопската област“ от старо време била лишена от крепости и поради това била изложена на вражески нападения.

Правителството на Юстиниан I (527—565 г.), когато се заело с обширна укрепителна дейност в Балканския полуостров с цел да възпре нападенията на „варварите“ — на първо място славяни и първобългари, — се погрижило и за отбраната на Родопската поселищна област. От споменатия византийски писател ние знаем имената на крепостите, които били възобновени по нареждане на Юстиниан в Родопската област, а именно: Касеира, Теодорупулис, Трасово, Суданел, Мундепа, Тарсандала, Дениз, Топар (сиреч Топир), Далатарба, Вре, Кускабили и Кускулис.[3] Трябва да се признае, че всички тези крепости — с изключение може би само на Топир — не могат да бъдат локализирани с положителност. С голяма правдо-

[1] За подробности вж. Ив. Дуйчев, Балканският Югоизток през първата половина на VI в. Начални славянски нападения, сп. Беломорски преглед, т. I, 1942, стр. 260 и сл.

[2] Procopius Caesariensis, Opera omnia, III, 2. ed. Haury, p. 143, 21—22.

[3] Procopius, op. c., p. 145, 20—33. Срв. също превода в книгата на Г. И. Кацаров, Д. Дечев и др., Извори за старата история и география на Тракия и Македония, 2 изд., София, 1949, стр. 446.

подобност обаче може да се каже едно: в най-голямата си част това са местни имена от тракийски произход.[1] Може да се добави, че въпросните укрепени места ще да са били разположени по-скоро в по-достъпните и ниски области на Родопите и може би в равнината, а не във вътрешността. Заслужава внимание най-сетне и обстоятелството, че подобни имена от тракийски произход са били запазени докъм средата на VI век — когато, към 558—560 г., са били записани от Прокопий Кесарийски.

Не са познати никакви сведения за борби между славяни и траки в периода на славянските нашествия в полуострова и по-късно — през време на заселването на славяните в тукашните земи. Нещо повече: нямаме и изрични посочвания за нападения на славяните в Родопската област, особено в планинската ѝ част, гдето обитавали и до VI век оцелелите тракийски племена. С голяма правдоподобност може да се предположи, че траките в Родопската покрайнина изобщо не оказали съпротива пред нашествието на славяните. Свободолюбивото планинско население, което в миналото толкова много отстоявало своята независимост пред римските войски и през епохата на Източната римска империя намирало начини и средства да даде израз на своята жажда за независимост, сега ще да е посрещнало новите нашественици не като врагове, а по-скоро като съюзници в борбата си против източноримската власт.

По своя физически тип траките били сродни на новите заселници — славяните: и едните, и другите били с руса или червеникава коса, бяла кожа и сини очи. Тази външна близост, разбира се, улеснила асимилирането на запазеното старо тракийско население сред огромната вълна от славяни, която прониквала тук през втората половина на VI и първата половина на VII в. Претопявайки се сред славяните, траките им предали няколко местни и речни имена, та по този начин ги завещали на идните поколения. От стар тракийски произход са например редица речни имена, като Ибър, Места, Арпезос — Арда и др.

Към средата на VII в. заселването на славяните в земите на Балканския полуостров било почти привършено. Ние обаче не познаваме точното разположение на отдел-

[1] Вж. за това посочванията у Detschew, op. c.. p. 233, 467, 320, 202, 125, 512, 114, 85, 264, 265.

ните славянски племена. Поради това е почти невъзможно да уточним кои славянски племена са обитавали по това време или малко по-късно в Родопската селищна област. Познато е името на славянското племе смоляни, за които се спори дали са обитавали по средното течение на Места и по горна Арда, значи средната част на Родопите, или пък в Неврокопско и Разлога.[1] В Доспат се поставят живелищата на морачите или мървачите.[2] Някъде в северните предгория на Родопите, изглежда в Пловдивско, са живели част от племето драговичи, които намираме и в Битолско.

След настаняването на славяните в тукашните земи Византийската империя подела широка мисионерска дейност, за да ги покръсти и по този начин да ги приобщи към себе си или най-малкото да ги усмири. Главни средища на християнизаторската дейност сред тукашните славяни били архиепископските седалища Филипопол, Траянопол и Филипи (между Драма и Кавала), както и Никопол на Места (дн. Гоце Делчев, старият Неврокоп). Известни са имената на някои от създадените в Родопската област или наблизо до нея епископски седалища, като например Смолянската епископия, която по-късно е била изместена от епископията на Ксанти, епископиите на Велика и на Бутково и т. н. Както изглежда, в областта е била организирана доста гъста мрежа за разпространение на християнството. Въпреки това езическите вярвания продължили да съществуват сред населението до късно време, както узнаваме от един агиографски текст (житиеписен текст за християнски светия) от XI в.

4. Родопската област по време на българския феодализъм

През първите векове от живота на българската държава Родопската област представлявала гранична зона между България и Византийската империя. В началото на IX век българските войски започват да проникват в областта на Беломорието, като преминават, както изглежда, през долините на реките Струма и Места. Така големият поход

[1] Вж. Д. Дечев, Где са живели смоляните? Сборник в чест на В. Н. Златарски, София, 1925, стр. 45—54.
[2] М. С. Дринов, Съчинения, т. I, София, 1909, стр. 27.

през 813 г. под водителството на Крум в Източна Тракия засегнал и Родопската област. Изглежда, че чрез мирния договор между българи и ромеи от началото на Омуртаговото управление[1] на българската държава е било признато официално владението на част от Родопската покрайнина. От един първобългарски надпис узнаваме, че по времето на хан Пресиан (836—852 г.) бил предприет поход начело с кавхан Исбул в земята на славянското племе на смоляните.[2] Подробности не са познати, обаче може да се предполага, че тази област ще да е била присъединена към българската държава през времето на Пресиан или най-късно през управлението на княз Борис (852—888 г.). При Симеон цялата Родопска покрайнина се намира в пределите на България и остава така и през началото на втората половина на X век.

В началото на XI столетие българските земи попадат под византийско владичество. Византия установява своето господство и над Родопската област. Планинската покрайнина обаче не блазни ни най-малко ромеите и затова те не се поселват тук, нито пък създават някакви по-големи градски поселения или крепости. Родопското население запазва неизменния свой български етнически характер. В историческите извори от XI-XII в. липсват почти всякакви вести за живота в тази област, която сега загубва своето стратегическо значение, тъй като не представлява повече гранична земя между българската държава и ромейската империя.

Едва в събитията от края на XII в. отново се споменава за Родопите. След убийството на цар Асен I болярингът Иванко се опитал да се задържи в Търново и да завземе властта над българите. Обсаден от войските на Петър и Йоаница-Калоян, изоставен от византийците, които поради свои затруднения отказали да му изпратят подкрепа, Иванко в 1196 г. напуснал българската столица и забягнал на византийска територия. Приет с почести от император Алексий III Ангел, отцепникът-болярин бил използуван в плановете на империята за борба против Ка-

[1] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, XXXI, т. 1, 1934, стр. 47, № 21. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 1, София, 1918, стр. 299 и сл.

[2] Бешевлиев, пос. съч., стр. 46, № 19. Златарски, пос. съч., стр. 359 и сл.; той датира похода към 847 г.

лоян. Той бил назначен за управител на Пловдивската област, която все още се намирала в ръцете на ромеите, и му било възложено да води война против Търновска България.

Сродяването с императора, включването във византийската служебна аристокрация и голямата власт, с която бил облечен, не могли обаче да задоволят непокорния български болярин. По думите на съвременен византийски писател той отново насочил „погледите си към хълмовете и планините". Вместо да защищава ромейската империя от нападенията на своите съплеменници и техните съюзници куманите, той сам се заел да си създаде независимо феодално владение в недрата на Родопите и в Пловдивската област. Родопското българско население с готовност отвърнало на тези негови кроежи. Под предлог, че трябва да воюва против нападатели откъм север, Иванко полагал усилия да увеличи броя на войските си. Тъкмо измежду родопското българско население той приемал на служба „свои съплеменници", привличал ги чрез щедри награди, обучавал ги на военно дело и ги снабдявал с най-добро оръжие.[1] По северните склонове на Родопите той издигнал здрави крепости, които изградил така, щото станали непристъпни.

Според свидетелството на византийския писател Никита Хониат някои от ромеите вече ясно съзирали същината на Иванковите намерения, когато видели, че той започнал да строи „крепости и укрепени градчета" в укрепени от самата природа и опасни места, видимо да „увеличава числеността на отредите", сиреч на своите войски, като набирал в тях „свои съплеменници", а „намалявал състава на ромейската войска", с други думи изхвърлял ромеите от състава на отредите си. В някои случаи, по думите на споменатия византийски писател, Иванко направо отказвал да използува войниците ромеи, като изтъквал при това, че те проявявали непокорство — което в същност означавало, че ромейските войски не били готови да му се подчиняват за постигане на поставената цел.

Така войската на Иванко се оформявала все по-ясно като войска, набирана сред местното родопско българ-

---

[1] Nicetas Choniata, Historia, ed. Bonn., p. 623, 6 sqq. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. III, София, 1940, стр. 108 и сл.

ско население. В началото на 1198 г., опрян на така създадената своя военна сила, Иванко открито отказал да признае върховенството на византийската империя и се провъзгласил за самостоятелен владетел на Пловдивската област и Родопската покрайнина. Възникнала покрай Търновска България втора българска държавица. Твърде бързо между цар Калоян и Иванко се установили приятелски отношения, или както се изразява съвременният византийски писател — „съюз против ромеите".

Император Алексий III Ангел, смутен от събитията, опитал отначало да уреди отношенията с Иванко чрез преговори. При Иванко бил изпратен пратеник за преговори, а когато това не помогнало, през пролетта 1198 г. срещу него била изпратена византийска войска, предводждана от императорския братовчед, протостратора Мануил Камица. За да избегне опасността, Иванко напуснал с войската си равнините и се оттеглил в Родопите. След известно колебание ромеите обсадили една от крепостите, която Иванко бил „построил и въоръжил" — именно Кричим (над днешното село Кричим). Само с големи жертви византийците успели да превземат яката крепост, а след нея в техни ръце паднали и някои други крепости, подвластни на Иванко. Протостраторът Камица се установил в крепостта Ватрахокастрон, или Жабя крепост (при Брацигово),[1] после оттам се отправил към крепостта Баткун (при дн. с. Баткун). Иванко обаче връхлетял внезапно със своите войници и пленил византийския пълководец. Тази злополука с ромеите внесла смут сред тях и те отказали да водят по-нататък открита борба срещу Иванко.

През лятото на същата година императорът трябвало да изостави временно войната с бунтовника-болярин, едно поради претърпения неуспех, друго поради това, че бил отвлечен от по-големи грижи в малоазийските области на империята. При това Иванко сега действувал в съгласие с търновския владетел: той изпратил при него пленения Мануил Камица. Тъй като при този поход Иванко загубил между другото и владението на града Пловдив заедно с

[1] За тази крепост и споменатите събития вж. у Ив. Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие, Сборник на БАН, год. XLI, т. 1, 1945, стр. 93 и бел. 2. Хр. Джамбов, По въпроса за мястото на крепостта Ватрахокастрон, Годишник на музеите в Пловдивски окръг, т. I, 1954, стр. 241—254.

близките крепости, той се насочил към вътрешността на Родопите.[1] Така той установил властта си в средището на Родопската област. Там той привлякъл под свое владичество местното българско население. В ръцете на Иванко минали всички крепости и селища в Родопите, след което той завладял и част от Беломорската низина. В пределите на неговата държавица били включени земите от планината Пангей (дн. Кушница или Пърнардаг) до Абдера (при нос Балустра) и от Мосинопол (дн. Гюмюрджина) до Ксанти. В негово владение минала и Смолянската област.

Утвърден на такава широка територия с център в Родопите, Иванко вече представлявал голяма опасност за империята. През 1200 г. сам императорът потеглил на поход срещу него. Вместо обаче да влезе в открито сражение с него, приложил на дело обичайните похвати на византийската дипломация. През Кипсала (дн. Ипсала) императорът стигнал в Одрин, а оттам дошъл при Станимака (дн. Асеновград), подложил на обсада тази владяна от Иванко крепост и я превзел. Едновременно били поведени преговори с Иванко, който предявявал искане да се признаят владените от него земи и крепости. Императорът привидно се съгласил на това, подписал клетвен договор и по този начин примамил Иванко в стана си. Когато обаче се явил в императорския стан, той бил заловен и затворен, след което повече не се споменува името му. Така завършил опитът на Иванко да организира родопското население в независима феодална държавица на границата между България и Византия.

Със своите непристъпни крепости родопските гори и планини винаги примамвали онези боляри от средновековието, които се опитвали да си изградят полунезависими владения. В 1201 г. Йоан Спиридонаки, който бил назначен след погубването на Иванко за управител на Смолянската област, сам опитал да си обезпечи самостойност, като разчитал, на първо място, на недостъпността на областта.[2] Когато обаче бил заплашен от императорските вой-

---

[1] Nicetas Choniata, Historia, p. 680, 14 — 681,6. Срв. също В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. III, стр. 132.

[2] Вж. за подробности В. Н. Златарски, пос. съч., стр. 140 и сл. Други сведения у Ив. Дуйчев (Проучвания върху българското

ски, Йоан Спиридонаки напуснал Смолянската област и избягал при цар Калоян.

След завладяването на Цариград от участниците в Четвъртия кръстоносен поход (13 април 1204 г.) и особено след разгрома на цариградските латини в сражението при Одрин (14 април 1205 г.), когато Византийската империя вече не съществувала, Родопската област, заедно с голяма част от Тракия, попаднала вече напълно във владенията на българската държава. През 1205 г. белгийският рицар Рьоне дьо Три със 120 рицаря опитал да се установи в Пловдив, обаче бил принуден да напусне града и се оттегли в непристъпната Станимашка крепост (юни 1205 г.), гдето прекарал обсаден от българите повече от една година. През юли 1206 г. пред стените на крепостта се явил един кръстоносен отряд. Той минал през сърцето на Родопите (през крепостите Ефрем и Мънияк — по течението на Арда, после по Чамдере и по непристъпни места), промъкнал се дотук и можал да освободи Рьоне дьо Три от обсадата. През 1207 г. български войски действували в Родопите. Когато рицарят Бонифаций Монфератски напуснал Мосинопол и навлязъл в Родопите, той попаднал в засада, устроена от българите, и бил погубен.

През последните години от Калояновото управление за управител на Родопската област бил назначен неговият племенник Слав. Седалище на Слав била яката крепост Цепина при с. Дорково.[1] След смъртта на Калояна (есента 1207 г.) и след заемането на властта от Борил Слав отказал да признае върховенството на новия цар и се обявил за самостоен владетел на Родопската област, назовавана сега с името **Ахрид**. За Слав обаче не било лесно да се противопостави на войските от Търново. Затова през втората половина на 1208 г. потърсил съюза и покровителството на цариградския латински император Хенрих.[2]

средновековие, стр. 95 и сл., 105 и сл.) въз основа на една реч на Никифор Хризоверг към имп. Алексий III. Срв. и стагията на В. Н. Златарски, Родопският управител Иван Спиридонаки, Родопа и Родопската област, София — Пловдив, 1935, стр. 31—33.

1 За нея вж. П. А. Сырку, Старинная Чепинская крепость у с. Доркова и два виз. рельефа из Чепина, Византийский Временник, т. V, 1898, стр. 603—617, 841—842; т. VI, 1899, стр. 291—292.

2 За подробности вж. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. III, стр. 277 и сл.

Цариградските латини, които възприели от разгромената Византийска империя множество титли и достойнства, признали на Слав титлата деспот.[1] Слав останал известен между местното население именно с тази своя титла, а владяната от него земя се назовавала дълго време и по-късно с наименованието „деспотова земя". Несъмнено от това наименование е произлязло чрез малко видоизменение в говора на местното население познатото и днес име Доспат.[2] Личното име на деспот Слав обаче също не било забравено. Предполага се, че по негово име Родопските планини получили името Славови гори или Славееви гори, сиреч планини на Слав.[3] Как е бил познат сред българското население Слав, показва особено ясно Синодикът на цар Борил, гдето се въздава „вечна памет" Славоу деспотю.[4]

Наскоро във владенията на Слав преминала и крепостта Мелник, гдето той установил своята столица, без обаче да скъсва с Родопската област. След Клокотнишката битка (9 март 1230 г.) владенията на деспот Слав били присъединени към българската държава и името на самия Слав повече не се споменава.

Разгромът на войските на солунско-епирския деспот Теодор Комнин позволил на българите да разширят извънредно много границите на държавата. Цялата Родопска област сега била включена в пределите на България. През 1235 г. бил сключен договор между Иван Асен II и никейския византийски император Иван III Ватаци, според който на България се признавало владението на част от Южна Тракия, на юг от Родопите, заедно с голяма част от Одринската област.[5]

---

[1] G. Acropolita, Historia, ed. A. Heisenberg. p. 39, 1—3.

[2] К. Иречек, Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 462. Иречек, комуто дължим най-доброто историко-географско описание на Родопите (пос. съч., стр. 387—482), се колебае да свърже името с Момчил.

[3] Срв. К. Иречек, пос. съч., стр. 401.

[4] М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила, София, 1928, стр. 87, § 115.

[5] За подробности вж. В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. III, стр. 387 и сл. Познат е надписът на Иван Асен, поставен при Станимашката крепост (вж. Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, ч. II, София, 1944, стр. 38, XVI, 315—317) и втори надпис при Кричимската крепост (вж. Ив. Дуйчев, пос. съч., стр. 40, XVI—XVII, 319—320).

След смъртта на Иван Асен II (юни 1241 г.) обаче за българската държава настанали тежки дни. Никейският император побързал да се възползува от настъпилата слабост в българската държава. Някои югозападни области и крепости, между които Мелник, били откъснати от българската държава. През есента 1246 г. под властта на никейския император била подчинена цялата Родопска област заедно с крепостите Станимака и Цепина.

През есента 1254 г. починал и Иван III Ватаци. Сега правителството на българския цар Михаил II Асен решило на свой ред да се възползува от обстоятелствата и да си възвърне неотдавна загубените области. Един от византийските писатели — историкът Георги Акрополит[1] — съобщава, че българските войски преминали Стара планина, прекосили Марица и навлезли в Родопската област. Според изричното свидетелство на византийския историк — съвременник на събитията — българските войски „за кратко време" и „без никаква трудност" завладели „широка област" и подчинили „много крепости". „Тукашните жители бяха българи — пише Акрополит — и преминаха с готовност на страната на своите единоплеменници, като отхвърляха игото на иноезичниците" ромеи.

Крепостите, които се намирали само в ръцете на ромейските гарнизони, се оказали безсилни да се съпротивляват и станали лесна плячка за българите. Едни от ромейските гарнизони, като били изплашени от изненадата, предавали крепостите и бивали оставяни свободни да се завърнат по домовете си; други пък не били в състояние да извършат нищо полезно за себе си поради внезапното нападение на българите, избягвали и изоставяли опразнени крепостите; най-сетне трети постъпвали така може би поради това, че били изморени от продължителното престояване на гарнизон в тези крепости. Тук византийският историк добавя, че повечето от крепостите били занемарени и лишени от необходимите оръжия. С това признание той сякаш желае да оправдае донякъде загубите, понесени от ромеите.

Така веднага били завзети от българите крепостите Станимака, Перущица, Кричим, Цепина. В областта Ахрид — сиреч областта на средна и долна Арда — българите

[1] Вж. G. Acropolita, Historia, p. 107, 14—109, 5. Срв. и В. Н. Златарски, пос. съч., стр. 447 и сл.

превзели всички крепости с изключение на крепостта Мънияк (по течението на Арда), която останала в ромейски ръце. Освен това българските войски завладели крепостите Устра, Перперек, Кривус, както и намиращата се недалеч от Одрин крепост Ефрем, при днешното село Ефремкьой (Одринско).

Когато новият никейски император Теодор II Ласкарис и неговите приближени узнали всичко това, те — според думите на споменатия византийски писател — „се смутили не малко". „Защото те знаеха — добавя Георги Акрополит, — че по-голямата част от западните области (сиреч балканските владения на Никейската империя) са населени от българи, отцепили са се отдавна от ромеите и едва неотдавна са били завладени от император Йоан (III Ватаци), но тъй като това завладяване още не бе утвърдено, те винаги таяха вражда към ромеите."

Тези думи на известния византийски историк от XIII в. и близък съвременник на събитията, за които става дума, съставят най-категоричното признание за българския етнически характер на населението в Родопската селищна област. Българската държава обаче по онова време се оказала твърде слаба да ги задържи под своя власт. Поради това никейският император в непродължително време успял отново да ги завоюва.

Крепостта Цепина единствена оказала съпротива и ромейските войски напразно опитвали да я превземат. Оказала съпротива продължително време и една малка родопска крепост на име Патмос (Патъм[1]), чието местонахождение не може да се уточни. Едва по-късно поради един унизителен мирен договор между българи и никейци крепостта Цепина била отстъпена на византийците.

Завладяването на Родопската област от войските на Теодор II Ласкарис означавало само установяване на византийска власт в тази покрайнина, а не някаква промяна в етническия състав на населението.

През XIV в. Родопската област отново играе значителна роля в борбите между българи и византийци. В 1324 г. българският цар Михаил Шишман извършил дълъг поход в Тракия, като заобикаляйки Родопите, стигнал чак до областта на Траянопол (към дн. Дедеагач, на гръцки Александруполис). За обозначение на Родопската област

[1] G. Acropolita, Historia, p. 119, 9 sqq.

през този период се явяват още две наименования, именно Меропа, от което име, предполага се, по-късно произлязло познатото и днес местно име Рупци[1] или Ропци, както и името Мора, което понякога се среща в съчетанието Морахрида.[2]

Географският обсег на тези нови обозначения не може да се уточни с пълна положителност. През XIII в. целите Родопи или част от тях се именуват с названието Ахрид. Изглежда, че името Мора, което възниква в историческите извори през XIV в., е тъждествено с името Ахридос. Съществува предположение, че местното име Мора води началото си от името на някогашното славянско племе мърваци, което обитавало в ранното средновековие западната част на Родопската област. Това предположение обаче е неприемливо, защото името Мора е било употребявано като наименование на областта на река Арда включително и по-долното ѝ течение.

5. Поява, първи действия на турците в Родопския край и героичната борба на местното население

В средата на XIV в. балканските народи били изправени пред смъртна заплаха за самостоятелното си съществуване. На полуострова стъпили османските турци, които успели в продължение на около век и половина да завладеят всички балкански земи.

Османските турци принадлежали към групата тюркменски племена, които започнали да се придвижват в началото на XIII в. от степите на Централна Азия в югозападна посока и да проникват в малоазийските земи. Причина за тяхното разместване било голямото раздвижване, настъпило в резултат на нашествието на монголите. По това време в Централна Мала Азия до границите на Византия се намирало обширното, но вече вътрешно отслабено селджукско турско султанство.[3] То било образувано там още през средата на XI в. и било населено пре-

[1] Срв. K. Jireček, Ursprung des Namens Rupci, Archiv für slavische Philologie, VIII, 18, p. 96—99.

[2] J. Dujčev, Un metropolita di Morahridos nel sec. XIV, Orientalia christiana periodica, III, 1—2, 1937, p. 273—275.

[3] Срв. за това султанство основното изследване на Вл. Гордлевский, Государство сельджукидов Малой Азии, Москва—Ленинград, 1941.

димно с тюркмени. Османците заедно с други тюркменски племена се настанили на неговата територия. Начело с вожда си Ертогрул те заели областта около Анкара (Ангора) и си образували малко емирство, което било васално на селджукския султан и било длъжно да му оказва военна помощ.[1]

При наследника на Ертогрул Осман (1299—1326 г.), по чието име започнали да се наричат, османците станали напълно самостоятелни. Те отхвърлили васалната зависимост от селджукския султан и започнали да разширяват своята територия за сметка на съседните византийски владения в Мала Азия. През 1326 г. Осман нахлул във Витиния и заел важната крепост Бруса, която превърнал в своя резиденция. Наследникът му Орхан (1326—1362 г.), който носел вече титлата султан, завладял градовете Никея (1331 г.) и Никомидия (1337 г.). В резултат на тези завоевания малкото първоначално емирство се превърнало в силна държава, която изместила разпадналото се напълно в началото на XIV в. селджукско султанство. Тази държава била изградена на военно-феодални начала, със силна централна власт и добре организирана армия. Господствуваща религия бил ислямът.

Наред с държавата на османските турци в Мала Азия през първата половина на XIV в. възникнали и някои други турски емирства, изградени върху бивши византийски земи. Между тези емирства по-голямо значение имало емирството, създадено в областта на град Смирна и управлявано между 1326—1348 г. от емира Омурбег.[2]

След като се укрепили в Мала Азия, османските владетели и други тамошни турски емири, главно споменатият Омурбег, започнали да предприемат чести набези по островите на Егейско и Средиземно море и по крайбрежието на Балканския полуостров. Турците прониквали в Беломорска Тракия, в Южна Македония, в Тесалия и Пелопонес, отвличали добитък и роби, палели и опустошавали, след което се завръщали обратно. Целта на тези набези била да се обогатява главно феодалната аристо-

[1] За появата на османците в Мала Азия и за техните завоевания срв. J. V. Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches, I, Pest, 1840; История на България, т. I. София, 1954, стр. 233.

[2] Срв. за това емирство последното изследване на P. Lemerle, L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Paris, 1957.

крация и военно-племенната върхушка. Между 1326—1341 г. били извършени десетки подобни опустошителни нахлувания, които са описани от съвременните византийски историци Йоан Кантакузин и Никифор Григора.[1] При тези нахлувания за пръв път изпитали ударите на турските нашественици и жителите на най-южните родопски краища.

Особено разорителни и опасни станали действията на турците по време на ожесточената вътрешна междуособица, която избухнала във Византия през 1341 г. и продължила до 1349 г. В тази междуособица взели участие две феодални групировки. Едната била възглавявана от крупния византийски земевладелец-феодал Йоан Кантакузин, а начело на другата стоял цариградският аристократ и висш сановник Йоан Апокавк. В борбата били увлечени селските маси и градската беднота в редица села и градове в Тракия и Македония. Те се вдигнали на въстание срещу своите феодални господари, чийто вожд бил Йоан Кантакузин, и оказвали за известно време подкрепа на Апокавк и неговите привърженици.[2]

По време на тази междуособица борещите се феодални групировки започнали да си служат с турски наемни отряди, за да могат да победят своите противници. Особено широко използувал турска помощ Йоан Кантакузин. Той се свързал първоначално с Омурбег, а след това и с Орхан, които започнали да му изпращат от Мала Азия постоянни подкрепления. От своя страна помощ от малоазийските турски емири търсела и групата на Апокавк. Формално турците идвали като съюзници на византийските феодали, а в действителност се държали като най-зли врагове на балканското население, дошли да го грабят и избиват.

[1] Срв. за действията на турците през този период П. Ников, Турското завоевание на България и съдбата на последните Шишмановци, Българска историческа библиотека, год. I, 1928, кн. 1, стр. 117. Д. Ангелов, Турското завоевание и борбата на балканските народи против нашествениците, сп. Исторически преглед, год. IX, 1953, кн. 4, стр. 377.

[2] Срв. за междуособицата във Византия през 1341 г. Р. Броунинг, Комуната на зилотите в Солун, сп. Исторически преглед, год. VI, 1949—1950, кн. 4—5, стр. 509—526. Д. Ангелов, Антифеодални движения в Тракия и Македония през средата на XIV в., сп. Исторически преглед, год. VIII, 1952, кн. 4—5, стр. 439—457.

От набезите на турците между 1341—1347 г. пострадали главно византийските селища в Източна Тракия. Пострадали обаче тежко и родопските краища, които по това време се намирали в пределите на империята. Особено опустошителен бил походът на Омуровите турци през лятото на 1343 г. в разгара на гражданската война. Те преминали през цялата Родопска област като съюзници на Кантакузин, за да принудят местното население да признае неговата власт и да престане да поддържа Апокавк. Разорени били най-вече селищата по долното течение на река Арда. Тази покрайнина носела по това време, както бе отбелязано, названието Мора. Най-големи щети нанесли турците на крепостта Ефрем, тъй като нейните жители отказали да се подчинят на Кантакузин и се отбранявали упорито.[1] Наскоро след разорението на Мора бил подготвен поход на север с цел да бъдат опустошени и подчинени областите около Станимака (Асеновград) и Цепина (Велинград[2]). Но този поход не могъл да се осъществи. Кантакузин и съюзниците му стигнали само до Мора и след това се върнали обратно.

Вилнежите на турските орди раздразнили свикналото да живее на свобода трудолюбиво и мирно родопско население. То се организирало за борба срещу нашествениците. Начело на тази борба застанал прославеният вече по това време родопски воевода Момчил.

Момчил бил българин от прост род, „от незнатни родители", както изрично отбелязва византийският писател Никифор Григора.[3] Роден бил вероятно някъде из родопските краища. На младини той прекарвал волен живот и бродел с дружина недоволници из планините, причинявайки големи безпокойства на властта. По това време българската държава се намирала под управлението на Иван Александър (1331—1371 г.). Тя била вътрешно разпокъсана вследствие на напредналия процес на феодализация и селяните страдали тежко от гнета на феодалните си господари. Вероятно главно недоволни селяни образу-

---

[1] За похода на турците в Мора и разорението на Ефрем срв. J. Cantacuzeni Historia, III, стр. 403 и сл.

[2] Пак там, стр. 404, ред 22 и сл.

[3] Срв. N. Gregorae Historia Byzantina, ed. Bonn, XIV, стр. 703. Че Момчил бил българин по род, изрично отбелязва Кантакузин (Historia, III, стр. 402, ред 24).

вали дружината на Момчил, която се движела из българските планини.

Обявен от представителите на господствуващата класа за „грабител“ и „разбойник“ и преследван от болярите, Момчил преминал на византийска територия и постъпил в армията на император Андроник III (1328—1341 г.).[1] Но и тук Момчил не останал мирен, събрал дружина и отново подхванал хайдушки живот. Подгонен от византийската власт, той се озовал в двора на сръбския крал Стефан Душан (1331—1355 г.). Когато избухнала междуособицата във Византия, Момчил първоначално стоял настрана. През 1343 г. обаче той напуснал двора на Стефан Душан, отишъл в лагера на Йоан Кантакузин и му предложил своята помощ.[2] Славата му на опитен войн се носела вече из цялата страна и Кантакузин приел на драго сърце неговата подкрепа.

През лятото на 1343 г. Момчиловата дружина заела областта Меропа в Родопските планини. Тази област се простирала по течението на горна Арда, в днешната Смолянска околия, на изток граничела с Мора, а на юг стигала до Ксанти. Главни селища в Меропа, които се подчинили доброволно на Кантакузин и на неговия съюзник Момчил, били крепостите Св. Ирина и Повисд.[3] Останките на Повисд съществуват и досега близо до българо-мохамеданското село Подвис (на 8 км от Устово), а местонахождението на Св. Ирина още не е известно.[4]

След завземането на Меропа Момчил бил назначен от Кантакузин за управител на тамошните селища. Главна причина за това била, че местните жители, както се отбелязва изрично, били негови еднородци, т. е. българи, и поради това били благосклонно разположени към него.[5] Освен това той си бил спечелил вече голяма популярност поради храбростта си и бойната си опитност.

Постепенно Момчил укрепил положението си в Меропа. Дружината му се увеличавала непрестанно и достигнала, по думите на Никифор Григора, до 2000 кон-

---

[1] J. Cantacuzeni Historia, III, стр. 403

[2] Пак там, стр. 403. Срв. и N. Gregorae Historia Byzantina, XIV, стр. 704.

[3] Срв. J. Cantacuzeni Historia, III, стр. 402, ред 10 и сл.

[4] Срв. за тези две селища К. Иречек, Пътувания по България, т. II, стр. 392 и сл.

[5] J. Cantacuzeni Historia, III, стр. 402, ред 20 и сл.

ника. Тя се състояла, както отбелязва византийският писател, „от люде все бедни и кръвожадни"[1]. Първоначално Момчил изпълнявал задълженията си към Кантакузин. Скоро обаче, като видял как този византийски феодал заедно с турските си съюзници жестоко разграбва родопските краища, у Момчил назряла мисълта да се отцепи от него и да се противопостави на нашествениците. Тази негова мисъл отговаряла на общото настроение на местните жители, давала израз на напластената у тях ненавист срещу азиатските пришелци.

В началото на 1344 г. Момчил вече открито се отметнал от Кантакузин и преминал на страната на Апокавк. Наскоро след това, през лятото на същата година, той връхлетял внезапно с дружината си върху турските кораби на Омурбег, които били спрели на пристанището Абдера (близо до Портолагос) и които били докарали наемни отряди за Кантакузин. Корабите били 15 на брой и се охранявали от 250 души. Момчиловите войници опожарили три кораба, а останалите успели да избягат.[2]

Раздразнени, турците, които по това време действували в Тракия, потеглили срещу владенията на родопския воевода и ги подложили на опустошение. Потеглил с отряд срещу бившия си съюзник и Йоан Кантакузин. Момчил се затворил в крепостта Перитеорион (на Бяло море), а след това се отправил срещу Кантакузиновата войска. Той издебнал Кантакузин, който се бил разположил на лагер близо до град Гюмюрджина, нападнал го внезапно и му нанесъл голямо поражение. Много византийски войници паднали в боя, а замалко щял да бъде убит и самият Кантакузин.[3]

След тези успехи популярността на Момчил сред родопското население нараснала още повече. Той се отметнал наскоро след това и от Апокавк и започнал като напълно самостоятелен владетел да разширява своята територия на юг към Беломорската област. Главен център на владенията му станал градът Ксанти, а най-важна крепост, която пазела границите на югоизток, била Пери-

---

[1] N. Gregorae Historia Byzantina, XIV, стр. 704.
[2] J. Cantacuzeni Historia, III, стр. 428, ред 2 и сл.
[3] Пак там, стр. 428—431. За поражението на Кантакузин срв. и N. Gregorae Historia Byzantina, стр. 705—707.

теорион.[1] Развалините на Перитеорион стоят и до днес на крайбрежието на Бяло море, при селото Буругьол. Дружината на Момчил нараснала до 4000 конника.[2]

Създаването на Момчиловата държавица представлявало надеждна защита за голяма част от родопското население срещу нови турски набези. Същевременно обаче тази държавица била твърде опасна за Кантакузин. Затова той решил на всяка цена да се справи с нея. Към това го подтиквали и неговите турски съюзници, които не можели да забравят поражението, нанесено им от родопския воевода.

След дълги приготовления през лятото на 1345 г. Кантакузин заедно с наемни Омурбегови отряди потеглил срещу владенията на Момчил. Момчил се опитал първоначално чрез преговори да спре неговото настъпление, но Кантакузин останал непреклонен. Тогава той започнал да се готви за решителна борба и се отправил с дружината си към Перитеорион, за да посрещне там удара на враговете. Жителите на града обаче, изплашени вероятно от предстоящите събития и от силата на съюзените византийци и турци, затворили крепостните стени и отказали да пуснат вътре Момчиловите войници. Те позволили да влезе в града само един малък отряд от 50 души, който бил предвождан от братовчеда на Момчил Райко.

Самият Момчил се разположил близо до крепостта в очакване на нападението. Най-напред връхлетели върху него турците, но не успели да разбият дружината му, а само я принудили да се оттегли. Непосредствено след това пристигнала войската на Кантакузин, съставена от византийски и турски отряди. Закипяло ожесточено сражение. Дълго време Момчиловите войници удържали напора на далеч по-многочисления противник, но накрай били принудени да отстъпят и да се оттеглят към Перитеорион. Тук, пред крепостните стени, притиснати в малко пространство, те оказали последна и отчаяна съпротива. Отвсякъде обграден от врагове, Момчил скочил от коня си и се спуснал с меч в ръка срещу неприятелите, последван от своите другари. В кървавата схватка ро-

[1] Срв. N. Gregorae Historia Byzantina, XIV, стр. 728. За границите на Момчиловите владения срв. и J. Cantacuzeni Historia, III, стр. 530, ред 21 и сл.

[2] N. Gregorae Historia Byzantina, XIV, стр. 728, ред 2.

допският воевода намерил смъртта си. Загинали и почти всички негови войници, а малцината живи попаднали в плен. Битката при Перитеорион станала на 7 юни 1345 г.[1]

Както се вижда от разказаните дотук събития, българинът Момчил бил една от най-бележитите исторически личности в историята на родопските краища през средата на XIV в. Той се появил и действувал в момент, когато тези краища били подхвърлени на жестоки опустошения в борбата между враждуващите феодални групировки във Византия и когато в тях вărлували турските наемни отряди на Омурбег, съюзник на Кантакузин. Момчил умело лавирал между Кантакузин и Апокавк, за да си създаде самостоятелно владение в Родопската област и да си организира собствена войска. Същевременно той пръв се опълчил решително срещу вилнежите на турците и успял, макар и за кратко време, да спре техните нахлувания и да запази родопското население от нови разорения. Но силите му се оказали недостатъчни. Притиснат от две страни — и от византийските феодали, и от турските наемници, — той паднал в жестока борба и всичките му владения минали отново под властта на Кантакузин.

Населението на родопските краища не забравило обаче подвига на Момчил. Останал да живее завинаги в народното съзнание споменът за юначния воевода, който пръв се опълчил срещу азиатските пришелци и техните византийски помагачи. Една след друга започнали да никнат народни песни и сказания, съставяни от неизвестни певци, които се предавали от поколение на поколение, за да достигнат чак до наши дни.[2] В тези песни и сказания е отразена огромната народна признателност към Момчил. Той е представен като легендарен герой, който се бори срещу тъмни и коварни врагове, за да падне накрай, поразен от подла измяна. В някои песни като негов враг се явява „цар Костадин“. Под това име се крие вероятно образът на Йоан Кантакузин. В други песни

---

[1] Битката при Перитеорион е описана подробно у J. Cantacuzeni Historia, III, стр. 531—534. Датата, на която е станала, може да се установи въз основа на данните у N. Gregorae Historia Byzantina, XIV, стр. 728 и сл.

[2] Преглед и анализ на народните песни за Момчил се съдържа в книгата на Ив. П. Орманджиев, Момчил юнак в историята на народните творения, Четиво по българска история, г. VIII, София, 1941, стр. 60—97. Там е дадена и литература по този въпрос.

родопският юнак се бори срещу „Църна арапина", срещу „Влахина паша", срещу „Синам". Под тези противници се подразбират турските нашественици, срещу които Момчил се сражавал до последния си дъх.

Особено популярна е песента за „Църна арапина", който бил извикан със своите 3000 турци от жената на Момчил, за да погуби с измама нейния мъж. Но Момчил избил цялата вража войска, а след това наказал жестоко невярната си съпруга, като я изгорил жива. Тази песен е отражение, пречупено през народната фантазия, на битката при Перитеорион. „Църна арапина" е очевидно Омурбег със своите наемници, а измяната на жителите на града, които не пуснали Момчил да влезе вътре, е предадена тук като измяна на неговата съпруга. Мотивът за невярната Момчилова жена се съдържа и в редица други песни, посветени на подвизите на родопския воевода.

6. Българската принадлежност на родопското население преди падането му под турско иго

Изобщо всички исторически извори говорят определено, че преди да попадне под турско иго, Родопската област била населена с българи. За това свидетелствуват пряко не само тогавашните писатели, но съществуват и много косвени данни, свързани с топонимията, с езика, с фолклора и пр. на местността.

Топонимията на Родопския край през по-късните векове е претърпяла значителни промени. Все пак, макар и с големи трудности, можем да установим редица старинни местни имена от български произход. Някои исторически извори, главно византийски, са ни запазили извънредно ценни посочвания за известни местни и селищни имена на Родопската област. Имайки пред вид произхода на тези сведения, не може да съществува никакво съмнение за тяхната достоверност.

Така в типика (устава), издаден от византийския пълководец Григорий Пакуриан (Бакуриани) за Бачковския манастир през 1083 г.,[1] както и у някои византийски

[1] Вж. текста на типика у L. Petit, Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétrizos (Bačkovo) en Bulgarie, Византийский Временник, т. XI. Приложение № 1, 1904 г. Към това вж. тълкуванията на имената, дадени у Йорд. Иванов, Асеновата крепост над Станимака и Бачковския манастир, Известия на Българското археологическо дружество, т. II, 1911, стр. 191—230.

писатели от XIII—XIV в. се споменават цяла редица местни и селищни имена в Родопския край от несъмнен български произход. Такива са например имената: Баница (старо име на местност Баница при с. Куклен); крепостта Червен (при с. Червен, Асеновградско); Петрич (име на хълма или по-право на планинския склон на десния бряг на реката между Асеновград и Бачковския манастир); име на крепост (дн. Асенова крепост над Асеновград) и име на село; Янова или Яново (мястото, гдето е бил създаден Бачковският манастир); Гелова или Гелово (вероятно с. Гела, Асеновградско); местност Тополница; крепост Водена (при селата Горни и Долни Воден, Асеновградско); място Липица или Телапица; място Аврово (с. Яворово, Асеновградско); местност Лилково (отъждествявано предположително със с. Лилково, Пловдивско); място Борсей (колиби Борцето при с. Широка лъка); място Добростан (Асеновградско, по-късно с. Чаушово); място Добролък (с. Добралък, западно от Бачковския манастир); „местност" Бачково, крепостите Патъм, Кривус, Устра, Мъняк и др. Някои от имената не са локализирани с положителност.

Забележително е при това, че голям брой селища, които по-късно, па дори и в наши дни са населени с българомохамеданско население, носят отличително българо-славянски имена, което показва ясно българския произход на тяхното население. Такова старинно име е например името Ложене, което произхожда от старинна славянска дума лѫжа — баня. Старинен български произход има и името на по-късното, населено с българомохамедани село Лъкавица (от лѫка).

Сравнително малобройните писмени свидетелства за местните имена в Родопската област могат сполучливо да бъдат допълнени от съвременната топонимия, като се вземе пред вид запазването на тези имена неизменно в течение на векове. Измежду многото местни имена трябва да се припомнят поне следните: Каменица, Дорково, Ракитово, Осеново, Лясково, Беден, Гряхотна, Триград, Могила (Мугла), Грозовица, Оряхово, Брезе, Широка лъка, Върбово, Стойките, Сулица, Югово, Наречен, Борово, Клокотник, Габрово, Дряново, Устрица, Крумово, Лъкавица, Белица, Корова, Кошница, Устово, Павелско, Хвойна, Орящец, Троян, Долчево, Райково, Левочево, Косово, Дядово, Малево, Лилково, Чурен,Ситово, Шипка, Русков,

Костен, Ветово, Батково, Пьотково и др. Край тези имена трябва да бъдат посочени и онези имена от чужд произход, но поради местното българско население придобили български облик. Такива са например: Флорово, Михалково, Чаушово, Давудово, Дурмушево, Попово, Хасанково, Чокманово, Влахово и др. Особен интерес представляват също и многобройните местни имена, свързани с посочвания на разрушени църкви, манастири, гробища, светилища и др. В топонимията на Родопския край не са редки и имена като Устина (от св. Устина), Варвара (от св. Варвара) и др., които са свързани със съществуването на християнски църкви от средновековието и свидетелствуват[1] за създадената през средните векове широка църковна организация в тази покрайнина. Именно през средновековието се оформил, от друга страна, езикът на българското население в Родопската селищна област. Изобщо този език на местното родопско население — говорен по-късно и в ново време от християнското и нехристиянското население — запазил поради откъснатостта от другите български краища множество извънредно старинни особености, между които трябва да се спомене наличието на тройния член и др.[2]

Измежду възникналия още през средновековието фолклор на родопското население заслужават внимание най-сетне родопските народни песни. В някои от тях има спомени за Крали Марко, а това особено ясно свидетелствува за общността на тукашното население в периода на турското нашествие, когато се оформил образът на този южнославянски герой като защитник на християнското население против завоевателите турци.

---

[1] По въпроса вж. важната статия на К. Иречек, Християнският елемент в топографическата номенклатура на Балканските земи, Периодическо списание, кн. LIV—LVI, 1899, стр. 223—268. Там са дадени и някои посочвания из Родопите.

[2] За езика на родопското население вж.: L. Miletič, Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache, Wien, 1912. Ст. Младенов, Значение на Родопската област от гледище на българската езикова история, Родопски напредък, год. III, кн. 3, 1932, стр. 81—84. Същият, По въпроса за етимологичното обяснение на някои местни имена в Родопската област, Сборник А. Иширков, София, 1933, стр. 257—263. Б. Цонев, История на българския език, т. III, София, 1937, стр. 195 и сл.

Втора глава

НАСЕЛЕНИЕТО НА РОДОПИТЕ ПОД ТУРСКО ИГО

1. Падане на Родопската област под османска власт

През 1352 г. във Византия избухнали нови вътрешни борби. Възползувани от тях, османските турци стъпили трайно на Балканския полуостров. Водени от сина на Орхан, Сюлейман, те заели малкото селище Цимпе (на Галиполския полуостров), а през 1354 г. окупирали и важната крепост Галиполи. Всички опити на византийското правителство да накара турците да се оттеглят от заетите територии останали безуспешни.[1]

След като укрепили положението си на Галиполския полуостров, османците започнали първото си голямо настъпление за завладяване на съседните области. В продължение на няколко години (между 1360—1365 г.) те проникнали дълбоко на север и запад във византийска и българска територия в Източна и Средна Тракия. В ръцете им паднали всички по-важни селища, разположени по долината на река Марица, като Ипсала, Вира, Кешан, Димотика, Одрин, Пловдив, Стара Загора и др.[2]

---

[1] За стъпването на османците на Балканския полуостров срв. П. Ников, Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци, Българска историческа библиотека, год. I, 1928, кн. 1, стр. 121 и сл. Д. Ангелов, Турското завоевание и борбата на балканските народи срещу нашествениците, сп. Исторически преглед, год. IX, кн. 4, стр. 379.

[2] За този пръв етап на турското завладяване срв. П. Ников, пос. съч., стр. 125—129. Вж. и у D. Anguelov, Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs, Byzantinoslavica, год. XVII, кн. 2, 1956, стр. 233. Хронологията на събитията е доста неясна. Срв. във връзка с това А. Бурмов, Кога е завладян Одрин от турците, Известия на Българското историческо дружество, год. XIII, 1945, стр. 23—33 и Fr. Babinger, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14—15 Jahrh.), München, 1944.

Неуморен ръководител на тези завоевателни действия бил новият турски султан, синът на Орхан—Мурад I (1362 — 1389 г.). При този пръв етап на турското завоевание на Балканския полуостров Родопската област останала незасегната. Нашествениците не се осмелили да навлязат в нейните планински, труднодостъпни местности, защищавани от смело и свободолюбиво население. Над нея надвиснала обаче и от изток, и от север страшна заплаха.

След 1371 г. започнал вторият етап на турското настъпление в балканските земи. Войската на Мурад I разбила при село Чермен (близо до Одрин) съединените сили на феодалните владетели в Македония Вълкашин и Углеш и след това проникнали дълбоко на запад по течението на Марица. В ръцете на османците паднали яките крепости Ихтиман и Самоков.[1] Обръчът около Родопската област бил стегнат и откъм запад. Други турски отряди предприели настъпление по беломорското крайбрежие, по пътя Димотика — Фере — Гюмюрджина — Ксанти — Драма. През 1373 г. били завладени градовете Драма и Сяр. По такъв начин родопските краища били обхванати от завоевателя от всички страни и османците решили да пристъпят и към тяхното завладяване, за да могат да поставят по такъв начин цяла Тракия окончателно под своя власт.

За действията на турците, предприети след 1371 г. за завладяване на Родопската област, не са запазени почти никакви данни и исторически паметници от XIV в. Това завладяване се отпечатало обаче дълбоко в съзнанието на населението. То помнило дълги години жестокостите на завоевателя, помнило и упоритата съпротива, оказана за защита на родните огнища. Тези възпоменания били предавани от род на род, превърнали се в популярни и познати на всички народни предания, които се запазили в продължение на векове. Въз основа на тях ние можем днес да възстановим историческата правда, да опишем в общи линии процеса на турското проникване в Родопската област.[2]

---

1 П. Ников, Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци, стр. 130.

2 Редица предания за съпротивата на родопчани срещу турците са събрани и изложени от Ст. Захариев в книгата му „Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза", Виена, 1870 г. По това време тези предания сред поробените още родопски

Ожесточен отпор срещнали турците най-вече при своите действия за завоюване на крепостите по северните склонове на Родопите. Запазено е предание за упоритата защита на крепостта Раковица, чиито развалини стърчат и до днес при село Голямо Белово. Срещу Раковица действувал отрядът на Дауд паша, а отбраната на крепостта била поверена, както гласи преданието, в ръцете на воеводата Курт. Турците успели да завземат селището едва след продължителна обсада, и то при известни благоприятни за неговото население условия. Жителите на Раковица оставали по местата си и запазвали имотите си. Те били длъжни обаче да служат в турската войска като харбаджии, т. е. войници, въоръжени с особен вид копия (харби).[1]

Много упорита съпротива срещнали османските нашественици и при крепостта Цепина (при с. Дорково, Велинградско). Тя била защищавана, както говори преданието, в продължение на девет месеца след превземането на Раковица. Най-сетне жителите на града били принудени да се предадат. Едни от тях избягали при „родопския деспот" (за кого става дума, не се знае), а други проводили пратеници при турския паша Лала Шахин от Пловдив, за да обявят капитулацията си. Но и Цепина се предала на турците при сравнително благоприятни условия. Жителите му останали по местата си и запазили имотите си. Те се задължили само да плащат десятък на завоевателите, да разрушат крепостните стени и да платят разноските по воденето на обсадата. Освен това всички мъже между 25–30-годишна възраст трябвало да служат в османската войска.[2]

Според едно друго предание начело на отбраната на Цепина стоял бан Вельо, който отбивал храбро всички пристъпи на ордите на Дауд паша. За да сломят съпротивата му, турците решили да прекъснат водопроводната тръба, която снабдявала крепостните кули, намиращи се на хълма при с. Дорково. За тази цел те дали на едно

жители са били много по-живи и пресни. Предания за борбата на родопчани са споменати и в книгата на Ст. Шишков, Българо-мохамеданите (помаци), София, 1936.

[1] Срв. Ст. Захариев, пос. съч., стр. 54 и 66. К. Иречек, История на българите, София, 1929, стр. 248.

[2] Ст. Захариев, Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза, стр. 66.

муле зоб, оставили го да стои три дни жадно и след това го пуснали. Мулето започнало да търси вода и изровило земята до водопровода, който след това бил прекъснат от обсадителите. Тогава жителите на Цепина били принудени да се предадат.[1]

По същия начин чрез прекъсване на водопровода била превзета според народното предание и крепостта Станимака (Асеновград).[2] Запазено е във връзка с това предание, напомнящо много преданието за Цепина. Тези действия на турците сочат, че те срещали извънредно упорита съпротива. Трябва да се отбележи, че както личи от данни на съвременници, завоевателите прибягвали до прекъсване на водопроводните тръби и в други краища на Балканския полуостров.

Ожесточени боеве се водели за превземането и на Баткун, важна крепост по северните склонове на Родопите. Нейните развалини се намират при сегашното едноименно село. В своята книга Ст. Захариев споменава за един голям гроб, разположен на половин километър от селото, в подножието на върха Коюнтепе. Според народното предание това бил гробът на воеводата Георги, защитник на крепостта, който паднал в битката срещу турците и главата му била отрязана. Всяка година на Гергьовден селяни от околните села се събирали на гроба, за да правят помен за воеводата.[3]

Запазени са предания за упорита съпротива и в областта на крепостта Перистица (Перущица). К. Иречек споменава за едно градище, което лежи на север от нея и е познато на местните жители с името Момица (Момино кале). Според възпоменанията на местните жители тази крепост била защищавана срещу турците от две моми-воеводки.[4]

Освен по северните склонове на Родопите населението оказало упорита съпротива на турците и във вътрешността на Родопската област. Според предания след 1371 г. за завладяване на централните Родопи нахлули два турски отряда. Единият бил под началството на Джа-

[1] Срв. за това предание у Ст. Шишков, Българо-мохамеданите (помаци), стр. 64.
[2] Пак там, стр. 6.
[3] Ст. Захариев, Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза, стр. 74-75.
[4] К. Иречек, Пътувания по България, ч. II, стр. 432.

дит Али паша, а другият — на Ибрахим паша.[1] Джадит паша настъпил по пътя Станимака — Бачковски манастир, по долината на река Чая, а Ибрахим паша проникнал от Пловдив към Дермендере—Тъмръш, към Въченското речно корито. И двата отряда срещнали ожесточен отпор. Според запазеното предание Али паша бил принуден да обсажда защитниците на яката крепост Зареница, разположена на стръмен връх около три километра югоизточно от селото Наречен. Най-сетне след последен, отчаян пристъп нашествениците успели да проникнат в нея, като изклали всичките ѝ бранители. Според едно друго възпоменание защитниците на Зареница, като разбрали, че съпротивата им е вече безполезна, решили тайно през една нощ да напуснат крепостта. Турците се спуснали да ги преследват, но попаднали в страшна пропаст и труповете им се вмирисали (влютили). Оттам тази пропаст получила названието Люти дол.

Падането на Зареница дало възможност на турците да продължат настъплението си на юг, по течението на Чепеларската река. Един турски отряд проникнал в областта около селата Старо село, Турчиново, Стифуре и Св. Петка, преодолял съпротивата на местното население и извършил страшни разорения. Движейки се нататък в Рупското корито, турците стигнали до крепостта Заград, разположена близо до днешното село Забордо (Чукуркьой). Според преданието защитниците на крепостта се предали при условие, че ще станат мохамедани. Само пет семейства отказали да променят вярата си и избягали в горите.[2]

Докато отрядът на Джадит паша завладявал Рупската област, Ибрахим паша настъпвал по долината на река Въча. Той изгорил редица села, които завзел по своя път, като Осиково, Михалково, Лесково и др. Според запазеното предание ожесточен отпор му бил оказан при крепостта Градище, разположена на един хълм северно от селото Беден. Защитник на крепостта бил някой си Гордю воевода. Градището било укрепено с двойна стена. Защитниците разполагали и със свирепи овчарски кучета.

[1] За действията на тия два отряда и за запазените във връзка с това предания обстойно изложение дава В. Дечев в книгата си „Миналото на Чепеларе", ч. I, София, 1928, стр. 15 и сл.
[2] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. I, стр. 16.

Обсадата продължила дълго време. Всички усилия на турците да щурмуват крепостта останали напразни. Завоевателите се опитвали да запалят селището, като хвърляли всяка нощ късове запалена борина. Най-сетне бранителите на Градището разбрали, че не могат да устоят повече на обсадата. Тогава през една нощ те отворили крепостните врати и пуснали кучетата, които връхлетели яростно върху турците. Изплашени, те започнали да се оттеглят, а в това време защитниците напуснали укреплението и се придвижили на юг в една естествено укрепена местност между селата Грохотно, Гьоврен, Балабан и Триград.[1]

Тук било дадено последното и кърваво сражение. Според преданието то се водило в късна есен около празника Димитровден. Защитени от непристъпните висини, българите се отбранявали упорито срещу ордите на Ибрахим паша, които налитали от север, изток и запад. На четиринадесетия ден от започване на битката пашата наредил общо настъпление. Последвала кръвопролитна, люта схватка, в която загинал самият Ибрахим. Привечер обаче въпреки твърдата отбрана силите на бранителите били сломени. Повечето от тях загинали, други паднали в плен, а малцина успели да избягат на юг. Между тях бил и Гордю воевода, който получил тежка рана и наскоро починал. Озлобени от оказания им продължителен отпор, победителите докарали на една поляна всички пленници, между които имало и голям брой жени, старци и деца. Те изклали всички мъже, а на жените и децата наредили да се върнат отново в разорените си селища. Ибрахим паша бил погребан тържествено и била построена до гроба му джамия, която трябвало да пазят постоянно 20 турски войника.[2]

Друго едно възпоменание за упорити борби срещу османците е запазено във връзка с т. нар. Касъкско кале, разположено близо до върха Гьозтепе в областта на Доспат. Както отбелязва К. Иречек, жителите на тази местност разказвали, че това кале се отбранявало в продължение на седем години срещу нашествениците. Накрай обаче те били разбити от врага в местността Даха. Едни от тях били избити, а други паднали в плен. Едва след много години те могли да се върнат в родните си места.[3]

---

[1] Пак там, стр. 18.
[2] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. I, стр. 20.
[3] К. Иречек, Пътувания по България, ч. II, стр. 432.

Земите по средното и горното течение на р. Арда и нейните притоци били завладени чрез нахлуване на турските войски от изток. Кога и как точно е било извършено това завладяване обаче, не може точно да се установи, понеже липсват сигурни данни. Съществуват само някои предания, чиято достоверност подлежи на проверка.

За нахлуването на турските нашественици в Родопската област и за борбата на местното население против тях има запазени, както се вижда, редица предания, разпространявани от уста на уста, от род на род. Те могат да дадат представа за упоритата съпротива, която оказали родопските жители на османските завоеватели. Възможно е в някои от тези предания да се съдържат някои по-нови елементи, добавки и обяснения, вмъкнати от разказвачите. Но несъмнено е, че всички те в основата си са верни. Те отразяват дълбоките впечатления, напластени в съзнанието на народа в борбата срещу нашественика, предавани от поколение на поколение в течение на векове. Събрани заедно, всички тези предания разкриват внушителна картина на масова съпротива и доказват по неоспорим начин, че свободолюбивите родопски българи съвсем не се оставили леко да превият врат пред чуждия ярем. Укрепени по планинските твърдини, ръководени от воеводи, те се сражавали докрай срещу врага, който често бил принуден да прибягва до разни хитрости или да предлага благоприятни условия, за да ги накара да се предадат.

Към края на XIV в. заедно с падането на цяла България паднала в ръцете на турците и цялата Родопска област. Както навред, тъй и тука завоевателите извършили страшни опустошения. Голям брой селища били разрушени и изгорени, много хора загинали или били отвлечени в робство. За това свидетелствуват посочените вече данни в преданията. Отвлечените в робство турците често пъти продавали на чуждестранни търговци. Запазен е един интересен документ, който свидетелствува, че между 1381—1383 г. роби-българи от различни краища на страната, между тях и от Родопската област, били продавани от турците на венециански и дубровнишки търговци в града Кандия на остров Крит.[1] Така на 24 март 1381 г. била

[1] Този документ е разгледан от И. Сакъзов в статията му „Новооткрити документи от края на XIV в. за българи от Македония, продавани като роби", сп. Македонски преглед, год. VII, 1931, кн. 2—3, стр. 1—62.

продадена една жителка на Станимака (с неизвестно име),[1] а на 19 май 1383 г. била продадена в робство някоя си Гюша, българка от Перперак.[2] Перперак е вероятно известната крепост по течението на долна Арда, за която се споменава в редица извори от средновековната епоха.

Независимо от тежките опустошения, от разоряванията, избиванията и поробванията родопските краища успели да запазят и след завоеванието им от турците в продължение на дълги години своя чисто български характер. Само в някои по-равнинни местности на Източните Родопи, по долното течение на Арда и нейния приток Върбица, били колонизирани мохамедани от Мала Азия (Кърджали, Момчилград, Джебел и др.). Както е известно, турците започнали колонизационна дейност още през първите години след стъпването си на Балканския полуостров и след първите си завоевания в Източна и Средна Тракия. Според сведения на турски и византийски историци по време на Орхан и на Мурад I били колонизирани редица градове в тази област, като Галиполи, Вира, Ипсала, Одрин, Димотика, Пловдив, Стара Загора.[3] За турската колонизация в тракийските земи свидетелствува и френският пътешественик Бертрандон де ла Брокиер, който преминал там през 1434 г.[4] Но тази колонизация засегнала, както се вижда, само равнинната област, само селищата по река Марица и отчасти долна Арда. В по-планинските краища на Родопския масив завоевателите не се осмелили да докарат турско население. Там останали да живеят местните български жители. Едва по-късно, от началото на XVI в., в Родопите започнали да се заселват номади мохамедани-пастири, известни с името юруци.

2. Турският феодализъм и положението на родопското население през първите векове на чуждото иго

Със завладяването на българските земи от турците в тях бил наложен османският феодален ред. Цялата земя била превърната в държавна собственост, над която пълно

[1] Пак там, стр. 34.

[2] Пак там, стр. 61.

[3] Срв. за турската колонизация в тези земи у D. Anguelov. Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les turcs, стр. 263.

[4] Пак там, стр. 264.

право на разпореждане имал султанът, считан от ислямската религия за „божи наместник“ на земята. Голяма част от нея (около 1/3) била запазена за частно султанско владение. Останалата земя държавата раздавала на своите войници, началници и висши сановници в ленно владение срещу службата или заслугите им. Османските феодали получавали правото да присвояват част от данъците, платими от зависимото население в техните ленове. Останалата част събирала държавата. По този начин раята в Османската империя била грабена от двама господари: от феодала и държавата.

Турската държава, особено през първите векове на своето съществуване, била типично военно-феодална държава. Цялата организация на земевладението, администрацията и финансите ѝ били насочени към една цел: осигуряване на максимална военна мощ, чрез която империята си гарантирала непрекъснати завоевания, необходими за обогатяване на османската феодална класа. За тази цел освен огромната феодална конница, издържана чрез ленното владение, тя разполагала и с други многобройни военни части.

Целите разноски по поддържането на османската армия, на бюрокрацията и великолепието на двора били посрещани от данъците, плащани от зависимото население. Експлоатацията на раята била основата, върху която почивало османското могъщество. Експлоатирано било не само покореното християнско население. С неголеми облекчения на същия данъчен гнет били подложени и мохамеданите, въпреки че според исляма те били „господарски“ народ.

Зависимото население в Османската империя плащало многобройни данъци. Облагани били земята му, добитъкът му, водениците, мандрите, тепавиците и пр. От всички негови земеделски добиви, като се започне със зърнените храни и се свърши с крушите и лука, бил събиран десятък, който по закон представлявал от 1/8 до 1/2 от производството. Зависимият селянин плащал на спахията си и многобройни такси (за паша, за зимовище на добитъка, за встъпване в брак, за прехвърляне на имот и пр.) и глоби. Освен това той бил длъжен да му работи даром и ангария. Накрая от него били изисквани и „подаръци“ за феодалния му господар.

Освен от феодалите раята била грабена и от държавата. От всички свои немохамедански поданици тя събирала унизителния поголовен данък — джизие, — загдето им гарантирала „правото“ да живеят под защитата на империята. В случай на война от цялото зависимо население, без оглед на народността му, били изземани храни, пари и безплатен труд за нуждите на армията. В своя безогледен грабеж османската държава посягала и на децата на християнските си поданици. И от тях тя взимала своего рода „десятък“, като отвличала по едно момче от семейство за попълване на еничарския си корпус.

През XVII в., когато Османската империя навлязла в непрекъснати финансови затруднения, данъчното бреме на раята било многократно увеличено. Нараснал не само размерът на налаганите дотогава данъци. Били въведени десетки нови, чийто брой непрекъснато се увеличавал, докато изобщо не могло да бъде установено числото на събиранията, давани от зависимото население.

Освен на икономически гнет християнското население на империята било подложено и на жестока дискриминация — религиозна по форма, но народностна по същност. На християните било забранено открито да изповядват религията си. Те нямали право да разполагат с хубави, масивни църкви. В малки, полускрити под земята постройки те изповядвали своята вяра. Богомолците не били свиквани с камбани, а с дървени клепала. Забранени били откритите религиозни процесии.

Вън от тези ограничения, които били свързани с християнския култ, съществували обаче редица забрани, които нямали нищо общо с него и целели само унизяването на покорените народи в тяхното народностно чувство и лишаването им от възможност за борба.

Така например на всеки немохамеданин било забранено да носи скъпи и пъстри дрехи, да язди хубав кон, да носи оръжие. Последният мохамеданин стоял по-високо от него и можел безнаказано да посегне на живота, имота и честта му. Ислямският религиозен фанатизъм бил разпалван от османската господстваща класа, която по този начин се стремяла да „разделя и владее“ експлоатираните маси от отделните народности, включително и турската.

Освен на икономически гнет и религиозно-народностна дискриминация християнското население на империята било подложено и на системни опити за асимилация. До голяма степен тези опити били диктувани от нуждата да бъде разширена и укрепена людската основа на господствуващата турска народност, която през първите векове след завладяването на Балканите била незначително малцинство в собствената си държава. От друга страна, чрез асимилация и денационализация на многочисленото християнско население империята се стремяла да осигури неговото покорство.

Подменянето на управляващата класа, особено през първите векове след завладяването на нашите земи от турците, не допринесло значително за осигуряване покорството на заробеното население. Турските феодали, в голямата си част участници в османската феодална конница, били принудени почти непрекъснато да воюват и твърде рядко се намирали във владенията си. В мирно време те предпочитали да живеят в близките до леновете им градове, като се задоволявали да получават приходите си, без да имат непосредствен контакт с подвластното им население. Затова османската държава потърсила други начини, които биха гарантирали господството ѝ над многобройната поробена християнска рая.

Преди всичко централната власт започнала да заселва турски маси из българските земи, като използувала плодородните равнинни области, напуснати от местното население, което търсело убежище в планините по време на турското завладяване. Така възникнали турските села из Добруджа, Делиорман, Герлово, Източна Тракия и другаде.

При турската колонизация на завладените земи известна роля държавата възложила, както се каза, и на юруците — номадско племе, чиято родина били степите на Средна Азия. Оттам юруците, преминавайки през Персия, се заселили в Мала Азия, главно в областите около Коня и езерото Ван. Османската държава ги включила във войските си, заедно с които те предприели завладяването на Балканите. Големи юрушки маси взели участие в битката при Косово поле (1389 г.). След турската победа те се пръснали из покорените балкански провинции, където продължили да водят полуномадски живот.

Чрез колонизацията на българските земи османските завоеватели успели да лишат покореното християнско население от най-плодородните му земи, но за асимилацията на това население тази мярка не изиграла особена роля. Турците, заселени в българските краища, не се смесили с християнската рая. Двете народности продължили да живеят изолирано.

Това наложило на властта да възприеме пътя на насилствено помохамеданчване, чиито форми и методи били разнообразни.

Най-старата форма на насилствено помохамеданчване бил т. нар. „еничарски данък". Той бил създаден за попълване на редовете на еничарския корпус, основан още по времето на султан Орхан (1326 — 1359 г.) преди стъпването на турците на Балканския полуостров. На всеки три — пет години из поробените християнски страни плъзвали султановите хора, които вземали по едно момче от всички многодетни семейства. Отвличани в Цариград и Одрин, момчетата били насила потурчвани. Най-хубавите и силните от тях били отбирани за еничарския корпус, а другите оставали до края на живота си роби на султана, като извършвали различни служби в дворците му. Приели исляма и получили турски имена, те запазвали като презиме названието на загубената си родина. Така ние срещаме любопитните имена: Мустафа Рус, Ахмед Авлония (гр. Валона в Албания), Иса Арнаут, Мансур Черкес и пр.[1]

Друг начин за системно потурчване на християни било отвличането в робство. По време на многобройните завоевателни войни всеки „правоверен" боец имал право да отвлече колкото успее хора от подложените на завладяване земи. Ред европейски пътешественици, прекосили турските земи, разказват за дългите кервани от оковани мъже и жени, които подкарвали турци на коне.[2] Тези тежки страдания на християнското население са отразени в народните песни, които разказват за трите синджира роби, за робинята, поверила детето си на гората, и пр.

---

[1] M. T. Gökbilgin, XV—XVI-ina asirlarda Edirne ve Paşa livasi vakiflar. Mülkler — mukataalar, Istanbul 1952, стр. 118.

[2] Hans Dernschwamm's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinazien. Ed. Fr. Babinger, стр. 48.

Отвлечени в големите градски центрове, християните-роби били разпродавани като добитък на робските пазари. Естествено те били купувани от състоятелни турци и подлагани на експлоатация и тормоз, който никакъв закон не ограничавал. За тях съществувал само един път за свободата: приемането на исляма, който забранявал заробването на мюсюлманин от мюсюлманин. Робското тегло било тъй непоносимо, че мнозина поемали този път. В кадийските регистри от XVI — XVII в. съществуват многобройни сведения за освобождавания на роби, приели мохамеданската религия.

Имало и други методи на властта за помохамеданчване на християнското население. От самото начало на завладяването на нашите земи чак до тяхното освобождение от турско иго османците помохамеданчвали насилствено отделни представители на българската народност. Това били или твърде хубави моми и момци, или прочути със силата и ловкостта си юнаци, или изкусни занаятчии. Турската власт не можела да се помири с това да бъдат християни и да носят българско име изтъкнати и лични хора. Поради това често пъти някой неотговорен турски деребей или дори облечен във власт държавен чиновник организирал тяхното отвличане или насилствено потурчване. Преданието и тук съхранило светлите имена на редица българи, предпочели мъченическа смърт пред отказването от народността си. Известен е например героизмът на Георги Софийски и Никола Софийски, зверски убити от турците, загдето отхвърлили Мохамедовата вяра.

Освен изброените дотук методи на потурчване съществували и други, които засягали компактни маси от християнското население. В този случай жертва на насилствено помохамеданчване ставали или жителите на важни от стратегическо гледище области, или населението на райони, което турците мъчно можели да обуздават и държат в покорство поради труднодостъпния характер на обитаваните от него местности.

Масовите потурчвания на християни започнали още в края на XIV в. и продължили чак до XVIII в. Насилствено били принудени да приемат исляма гърците от Мала Азия, Тесалия, беломорските острови, албанците от планинската област на родината им, българите от Македония, Тракия, Беломорието и Родопите. Това било насе-

ление с висока култура, което запазвало свободолюбив дух и обитавало труднодостъпни или важни от стратегическо гледище местности. Ето защо османската власт се стремяла с всички сили към насилствената му асимилация.

Твърде характерно в това отношение било помохамеданчването на част от албанската народност. Албанците, които със забележителен героизъм отстоявали своята независимост, били окончателно покорени едва през средата на XV в. от Мехмед Завоевателя. Този успех, постигнат от турците след дълга борба, се дължел на предателството на част от албанските феодали, които изменили на интересите на народа си. Известно число от тях приели исляма, за да запазят своето господствуващо положение. Чувствувайки се несигурни сред враждебно настроените си довчерашни сънародници и бидейки оръдия на твърде далечен господар, който мъчно можел да им се притече на помощ, те сами подбудили турската власт да предприеме насилствено помохамеданчване на подчиненото им население. Благодарение на тяхната активна подкрепа турците успели чрез жестоки мерки да наложат приемането на исляма на част от албанската народност. Албанците-мохамедани изостанали от цялостното обществено-икономическо развитие на народа си, водейки съществуване на полускитници пастири и разбойници. Помохамеданчените албански феодали обаче не само че съхранили господствуващото си положение, но и част от тях играла значителна роля в османската политика, администрация и армия.

По същия начин било извършено и помохамеданчването на част от Босна. Босненските феодали, в голямата си част богомили, хранели непримирима вражда към православната християнска църква. Този факт, от една страна, а от друга — стремежът им да запазят правата над своите земи, ги подтикнали към приемане на исляма. Запазвайки по този начин своето господство над част от Босна, те станали оръдия на османската власт в помохамеданчването на сънародниците си.

Не навсякъде обаче налагането на исляма на християнското население било извършено чрез съдействието на управляващата класа от покорените народности. В Мала Азия, Егейските острови, Беломорието и Македония турската власт пристъпвала към насилствено помохамедан-

чване на компактни маси християнска рая, съпроводено с жестока разправа над онези части от населението, които отстоявали своята народностна принадлежност. Там където помохамеданчените губели контакт с довчерашните си сънародници, властта успявала да постигне пълното им претопяване в турската народност. Такъв бил случаят с малоазийските гърци, които освен вярата си загубили и своя език и бит, заменяйки ги с турски. Същото се случило и с насилствено помохамеданчените български села в Герлово (Търговищко, Омурташко и Преславско). Заобиколени от компактни турски маси, колонизирани от Мала Азия, те запазили само спомена за своето принудително помохамеданчване, както и някои селищни имена, (Смилец, Черкови и пр.). Герловските помаци обаче загубили родния си език и всякакви народностни връзки със съплеменниците си.[1] Там обаче, където помохамеданчените християни представлявали уединен остров сред многобройното християнско население, с което ги свързвали много често дори роднински връзки, те запазили своя език и много битови черти, които доказват безспорно тяхната народностна принадлежност. Такъв е случаят с българите мохамедани от Родопския край.

*

Сведенията за положението на българското население в Родопите през първите векове след османското завоевание са крайно оскъдни.

Естествено подобно на всички български земи и Родопите били подчинени на османския феодален ред. И тук, както навсякъде, раята или била включена в османските ленни владения, или била подчинена пряко на държавата, т. е. представлявала част от т. нар. „население със специални задължения".

От някои исторически сведения личи, че част от Родопската област, а именно нахията Рупчос, била дадена във владение на Джадит Али паша и вдовицата на покойния Ибрахим паша. Тези земи били вакъфирани, т. е. посветени, завещани от владелците им за богоугодни цели. Така например вдовицата на Ибрахим паша Айше Султан изявила желание, щото приходите от завещаните от нея земи да

---

[1] Ст. Н. Шишков, Помаците в трите български области — Тракия, Македония, Мизия, Пловдив, 1914, стр. 5.

бъдат използувани за постройка на мавзолей и джамия на гроба на съпруга й. Нейното завещание обаче никога не било изпълнено, защото управителите на вакъфирание от нея земи изразходвали приходите за други цели.[1] От това сведение е явно, че Рупчоската нахия била вакъфска земя. Какво било положението на нейните жители?

Вакъфът представлявал един от видовете ленни владения в османската държава. Той бил характерен с това, че приходите от земята му, т. е. данъците, плащани от населението, което обработвало вакъфска земя, не били присвоявани от определено лице, което срещу това трябвало да изпълнява известни задължения към държавата (както било с мнозинството останали османски ленни владения). Приходите от вакъфските имоти били предназначени за издръжката на някое религиозно или благотворително учреждение — джамия, медресе (училище), мавзолей, параклис и пр. В някои случаи съществували вакъфи за поддържането на чешми, мостове, кервансараи и др.

Естествено приходите от вакъфите обикновено били много по-големи от техните разходи. С излишъка от доходите им се разпореждали вакъфските управители — мютевелии, — които на дело представлявали своего рода феодали. Затова обикновено завещателите, които вакъфирали имоти, определяли за потомствени мютевелии на вакъфа си своите синове, внуци и пр.

Специалното предназначение на вакъфските доходи не обуславяло съществена разлика между положението на вакъфската рая и положението на населението в останалите ленни владения. С изключение на някои вакъфи, чиито завещатели били самите султани, където населението било освободено от някои данъци, вакъфската рая била подложена на общо основание на феодална експлоатация. Тя плащала всички данъци, дължими от населението в другите видове ленове, работела като тях ангария, била ограбвана и от държавата. Следователно жителите на Рупчос, чиито земи били вакъфски, във всяко отношение били равни на раята в османските ленни владения.

Голяма част от територията на Рупчос представлявали пасищата — яйлаците. Тях управителите на вакъфа отдавали във владение на юруците, които пасели тук

[1] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. I, стр. 29.

своите стада. След окончателното осядане на тези юруци в Беломорието (XVIII—XIX в.), при което престанали да се движат с овцете си през лятото из родопските пасища, те преотстъпили правата си на владение на местното население. То раздробило тези пасища на малки късове земя и ги превърнало в ниви. Върху подобни бивши вакъфски яйлаци възникнали селата Чепеларе, Върбово, Широка лъка, Гела, Сулгица, Стойките, Карлуково, Дерекьой и др.[1]

Не цялото население на Родопите обаче било включено в османските ленни владения. От някои исторически сведения е явно, че част от него представлявало т. нар. „рая със специални задължения". Това свое положение то дължело на определени условия.

По начало властта отбягвала да раздава в ленно владение планинските и гористите райони. Преди всичко те не представлявали изгоден обект за експлоатация, тъй като тук земеделският поминък бил слабо развит и населението водело оскъден живот. На второ място, самите завоеватели-феодали не се чувствували особено сигурни в планините, където населението през цялото време на робството изразявало често непокорството си, закриляно от непристъпната местност.

Освен тази обща причина за невключването на жителите на ред планински райони в системата на османското ленно владение и за превръщането им в „рая със специални задължения", за принадлежността на родопското население към тази категория съществували и частни причини.

Според преданието част от родопското население (в Чепинското корито) не било покорено със сила, а се предало на турците при определени условия. Както бе споменато, когато османският военачалник Гази Дауд паша обсадил крепостта Цепина, защитниците ѝ мъжествено издържали обсадата цели 9 месеца. След като станало явно, че краят на защитата е неизбежен, чепинци изпратили парламентьори до Лала Шахин в Пловдив и обещали да се предадат при следните условия: 1) да разрушат всички крепости из чепинския край; 2) да плащат десятък от производството си на Дауд паша; 3) да плащат по 1 жълтица на държавата за военните ѝ разходи; 4) срещу освобождаване от някои данъци всички мъже от 20 до 35-

[1] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. I, стр. 31—32.

годишна възраст да взимат участие в походите на османската армия, където да извършват помощни работи; 5) да не зависят от патриаршията, а да се управляват сами в църковно отношение.[1]

От тези известия е явно, че чепинци били включени в някои от военно-помощните корпуси и били длъжни да придружават султановите войски в далечните им походи. Този факт се потвърждава и от думите на бан Вельо и протопоп Константин, предадени в приписката на поп Методий Драгинов от Корова, върху която ще се спрем обстойно по-нататък: „Честити везиро (става дума за великия везир Мехмед Кюпрюлю), нашите момчета доскоро са били с царските войски по Тунус, по Тараболус и Мисир." С това чепинските първенци напомняли на везира участието на техните близки в султановите походи в Северна Африка — Тунис, Триполи и Египет. От същия извор личи, че срещу своите задължения чепинци били освободени от държавни данъци, тъй като везирът им възразил: „Не давате царево."[2]

Какви били правата и обязаностите на т. нар. „рая със специални задължения".

Това било население, на което османската държава възлагала известни функции. Част от тази категория население била включена във военно-помощните корпуси и придружавала турската армия в походите й. Тя обхващала предимно население, което не влизало в състава на раята в ленните владения. Другата част от „раята със специални задължения" изпълнявала чисто производствени задачи: доставяла определени продукти — ориз, дървени въглища и пр. — на държавата. Тази категория била включена в ленните владения.

Срещу своята служба населението, участвуващо във военно-помощните корпуси, било освободено от данъци към феодала и държавата. Останалата „рая със специални задължения" била освободена само от държавни данъци.

Положението на тази рая не било по-добро от това на останалото зависимо население. Срещу освобождаване от данъци (всички или само държавните) раята със специални задължения била принудена да извършва тежка

---

[1] Ст. Захариев, Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза, стр. 66.

[2] Пак там, стр. 67.

служба. Затова и многобройни са известията, от които личи, че участници във военно-помощните корпуси сами се записвали за спахийска рая, за да се отърват от непосилните си задължения към държавата.

От цитираните извори е явно, че част от българското население на Родопите било включено именно във военно-помощните корпуси. По всяка вероятност то участвувало във войнушкия корпус, тъй като останалите помощни формации (мюсюлеми, джанбази и пр.), били попълвани предимно от мохамедани. При това войнуците, които били длъжни да се грижат за конете на султана и за свитата му, властта набирала най-вече от българското население със скотовъден поминък, което с умение изпълнявало възложените му задачи. Както е известно, българите от родопския край били опитни скотовъдци. Това вероятно допринесло за включването им във войнушкия корпус.

От един друг извор, описа на доганджийските владения в Румелия, личи, че из Родопите съществувала и друга категория „рая със специални задължения", а именно доганджиите. От описа научаваме, че в с. Корова през XV в. имало 3 къщи шахинджии[1] — ястребари.

Доганджиите били българи или турци, които държавата задължавала да ловят, отглеждат и дресират млади соколи (доган) или ястреби (шахин) и ги предават в Цариград за ловуването на султана и свитата му. В зависимост от вида на отглежданите от тях птици те били наричани доганджии, шахинджии, балабанджии и пр. Както е явно от споменатия регистър, в с. Корова имало именно ястребари.

Във военно време доганджиите от всички видове също взимали участие в походите, обособени в специален корпус. От същия извор личи, че коровските шахинджии били подчинени на сершахинджията (главния ястребар) в Пловдив — Хамза — и представлявали част от командуванията от него бюлюк.[2]

От изброените сведения впрочем е ясно, че част от родопското българско население през първите векове на турското робство било включено в системата на осман-

[1] Неиздаден регистър. Ориенталски отдел при Държавната библиотека „В. Коларов", София, сигн. Ор. 331, стр. 47.
[2] Пак там, стр. 47.

ските ленове (Рупчос), а друга част — в османските военно-помощни части (Чепинско).

Крайно оскъдни са и данните за поминъка на родопските българи през този период. За него можем да съдим предимно по странични сведения. Така например известно е, че още преди XVI в. в гр. Пловдив се стичали търговци от цяла Турция, тъй като пловдивският район се славел с изобилното производство на най-тънка вълна.[1] Част от нея още по това време била преработвана от местните абаджии и изкупувана от държавата за нуждите на армията.[2] Колкото и откъслечни да са тези сведения, те косвено доказват, че през тази епоха в Родопите съществувало развито овцевъдство, което снабдявало с вълна пловдивските абаджии и търговците от разните краища на империята. По този начин в развиващите се пазарни отношения било въвлечено и населението от родопските села. Постепенно то било включено не само в производството на вълната, но и в нейното преработване. За редица села с течение на времето изработката на аба станала основен поминък. Не случайно през XVIII и XIX в. родопската вълна и шаяк добили широка известност на турските пазари.

Наред със скотовъдството част от родопските българи през ранните векове на турското робство били свързани и с рударския поминък. Явно доказателство за това е съществуването на селище с название „Мадан" — рудник, име, което срещаме и в Михайловградско, където през същата епоха рударството било силно развито.

В османската държава мините били разработвани от маденджии — категория „рая със специални задължения". Те били освободени от данъци срещу доставката на част от произведената руда на държавата. Поради примитивния начин на експлоатация, при което достъпните части на рудните залежи били лесно изчерпвани, както и поради тежкия и опасен труд на маденджиите, които се стремели да се отклонят от задълженията си, рудниците през турското робство били често запускани и обработващото ги население търсело друг поминък. Такъв бил вероятно и случаят с родопските рудари, тъй като само

---

[1] P. Matković, Starine, X, 1878, стр. 213.
[2] П. Дорев, Документи за българската история, т. III, София, 1940, стр. 8–9.

с краткотрайното разработване на рудите в този край или с отдалечеността им от главните пътища може да се обясни фактът, че липсват исторически сведения за него.

Изобщо от оскъдните известия е ясно, че през първите векове след турското завладяване основен поминък на родопското население било скотовъдството. Застъпено било и рударството и се зараждало абаджийството. Силен тласък в развитието на овцевъдството в този край дали юруците, които по това време се появили в Западните и Средните Родопи.

Колонизацията на балканските земи от турците през XV—XVII в. не засегнала Родопския масив. Турското население било разместено из плодородните низини, откъдето българите се били отдръпнали към планините поради страх от завоевателя. До XVII в. това положение било запазено: турците обитавали равнините — предимно Тракийската, Беломорието и Североизточна България; планинските райони на страната ни по същото време останали чисто български. Това общо явление било типично и за Родопите.

Единствените турци, проникнали тук, както бе отбелязано, били юруците, преселени от османската власт от далечната им родина в Беломорието — главно в Гюмюрджинско и Ксантийско. Тъй като те дошли предимно от областите около гр. Коня в Мала Азия, местното население освен юруци ги наричало и коняри. Още полуномади по начин на живот, юруците били обединени в оджаци, а оджаците се делели на родове.[1] Във всеки оджак имало по 5 души ешкинджии, които участвували в походите на турската армия, и по 20 ямаци — помощници, които ги издържали, докато траели военните действия. Поради участието си във войската юруците били освободени от държавни данъци.[2]

След завладяването на Балканския полуостров от турците юруците от 78-и оджак се заселили в Гюмюрджинско — Ениджеското поле и в предпланините на Средните Родопи, а в Драмско, Серско и Солунско, както и в предпланините на Западните Родопи се установили юруците от 79-и оджак. Те нямали постоянни селища.

[1] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, т. I, стр. 21.
[2] Ö. L. Barkan, Kannunlar, Istanbul, 1941, стр. 260—261.

Религиозен и административен център за тях бил гр. Гюмюрджина. През лятото, когато извеждали овцете си из родопските пасища, те създавали временни поселища, в които единствени постройки били дървените им джамии. Около тях имало юрушки гробища. Юруците се събирали при джамиите само в петъчен ден и при погребение. Колибите и мандрите на юруците били пръснати нашироко около джамиите им. На мястото на някои такива летни юрушки поселища възникнали по-късно селата Чепеларе, Пашмаклъ и Вълчево.

Юрушкото население мирно съжителствувало с родопските християни, които заели от него някои битови и езикови черти, както и овцевъдски наредби. През XVIII в., когато юруците уседнали окончателно около зимните си пасища в Гюмюрджинско и Енидженско, те изоставили завинаги своите летни яйлаци в Родопите. Пасенето на големите им стада през летните месеци те поверили на родопското население при определени условия. С течение на времето родопчани изкупили от тях не само овцете им, но и планинските им пасища, част от които превърнали в орна земя на новосъздадените села.[1]

С временното пребиваване на юруците в Родопите трябва да се обясни обстоятелството, че много планински върхове и местности и досега носят турски названия, без да има наблизо до тях или по-далеч турско население. Например в. Карлък (Снежник), Куртлуджа (Вълча поляна), Караманджа, Чилтепе, Мешергидик, Еркюприя, Ешеккулак и много други.

От историческите сведения личи, че единствените мюсюлмани — юруците, — които през първите векове след турското завладяване на нашите земи проникнали в Родопите, се задържали не задълго из тези краища и не могли да представляват надеждна опора на турската власт в упражняване на гнета над покореното българско население. Невключено в голямата си част в ленните владения, следователно неподчинено на османските феодали, разполагащо освен това с известно местно самоуправление и църковна автономия, обитаващо труднодостъпни места, за османската власт то представлявало една непрекъсната заплаха, надвиснала над богатите производителни райони — Тракия и Беломорието, — над важните

[1] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. I. стр. 21—25.

стратегически пътища от Белград за Цариград и от Пловдив за Егея. За да отстрани тази заплаха, османската държава била принудена да търси начин да гарантира покорството на българите от Родопите. Затова тя пристъпила към тяхното насилствено помохамеданчване, използувайки първия повод.

3. Насилствено помохамеданчване на родопските българи

Първите сведения за помохамеданчване на българското население в Родопите се отнасят за времето на Селим I (1512—1520 г.), прочут със своята жестокост. Той взел решение да помохамеданчи цялото християнско население на империята, но бил разубеден от своите приближени.[1] Все пак неговото време останало свързано с усилване на религиозно-народностната дискриминация и с влошаване на положението на християнската рая. Преди всичко от времето на Селим I била установена забрана за строеж на нови църкви. Не било позволено на християните и да имат масивни, красиви църкви, които били превърнати в джамии или сринати със земята. Освен това били предприети масови помохамеданчвания. Вълната на асимилацията засегнала най-вече Беломорието. Тя започнала от Драма, преминала през Македония и стигнала до Босна.

Един неизвестен летописец описва по следния начин „второто разорение на България“. Като се вдигнал „с голяма ярост против България“, Селим „сам разорил Тракия от Одрин-града до Средец-града, а един каймакам Мурза татарский с 46-хилядна войска татари разсипа всичко покрай Дунава и Стара планина от Черно море до Видин, а в Македония изпрати своя везир с 33-хилядна войска и потурчил всичко от Драма до Босна“. И летописецът добавя на края: „Тогава той потурчи Доспат планина, Сепниу [Чепино?], Крупник, Кочани — всички тогава потурчи.“[2]

Още няколко съвременни приписки разкриват ужаса, който изживявало българското население по време на Селим I. Една от тях, открита в едно четвероевангелие от 1567 г., рисува султан Селим като „кръвник“ и „блуд-

---

[1] J. von Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, I, Paris, 1840, p. 162.
[2] М. Дринов, Съчинения, т. II, София, 1909, стр. 529 и сл.

ник“, а неговото управление като „люти и прескръбни времена“[1].

Повече сведения за помохамеданчванията в Родопския край през XVI в. не са известни. От някои други исторически сведения обаче личи, че по това време османските поробители, освен помохамеданчването на цели села, държели да посветят на исляма поне един жител в ред селища. По този начин по всяка вероятност те са се стремели да осигурят контрола и гнета над зависимото население поне чрез един човек от „господствуващата“ народност, който трябвало да се превърне в оръдие на властта.

Така например в с. Брезниче, Костурско, на 118 християнски къщи през XVI в. имало 2 мохамедани — освободени роби. В с. Папраднос (Лариса) на 228 къщи християни имало двама мюсюлмани — 1 освободен роб и 1 потурнак, явно наскоро приел исляма, защото носел името Хамза, син на Богдан. В с. Слагово, Демирхисарско (Валовищко), на 150 християнски къщи имало 7 мюсюлмани, от които 2 освободени роби и един потурчен. Само по 1 мохамеданин имало в селата: Муслово, Валовищко (Муса, син на Стайко) — на 34 християнски къщи; Недракево, също Валовищко (Нусух, син на Ботьо) — на 53 християнски къщи. В с. Елешница, Неврокопско, имало двама помаци на 113 християнски къщи. Те били братята на Али и Хамза, синове на Рад. Характерно е, че останалите двама техни братя — Пейо и Стойко, синове на Рад — запазили своята народност.

Държавата явно разчитала на новопомохамеданчените, тъй като те познавали езика и бита на поробеното население и можели, облечени в „достойнството“ на мюсюлмани, да сътрудничат на властта в гнета ѝ над техните довчерашни сънародници.

Приведените тук сведения следва да бъдат отнесени към потурчванията на беломорските българи по време на Сюлейман I (1520 — 1566 г.) или на сина му Селим II (1566 — 1574 г.). Феодалният регистър, от който са почерпени горните данни, датира от края на XVI в.,[2]

[1] Юрд. Иванов, Български старини в Македония, София, 1931, стр. 189.

[2] Държавна библиотека „В. Коларов“, Ориенталски отдел, фонд „Серес“. Население. XVI в.

а от самите имена личи, че те са първото помохамеданчено поколение, тъй като бащините им имена са все още християнски.

Повече сведения за масови помохамеданчвания на Родопския край се запазили от XVII век.

XVII столетие отбелязва началото на упадъка на османското могъщество. Той се отразил и върху положението на зависимото население, което било подложено на засилен гнет. Този факт намерил признание дори и в книгите на някои османски писатели от тази епоха. Така Кочубей Гюмюрджински, разказвайки за страданията на раята, забелязва, че „такова притеснение и угнетение, в каквото се намира бедното население, никога, в никоя страна на света не е съществувало!“ Вероятно имайки пред вид насилствените опити да бъде наложена „истинската вяра“ — исляма — на християнските поданици на империята, което правело положението им още по-непоносимо, Кочубей се обръща към султана: „От безверие светът няма да се разруши, той ще си остане. Но няма да устои на насилията“[1].

Едно от помохамеданчванията на българското население с най-тежки последствия за съдбата на засегнатите краища било това на чепинските българи, станало през средата на XVII в. То било в значителна степен обусловено от напрегнатата външна и вътрешна обстановка, в която се оказала Османската империя по това време.

Повече от четвърт век траели военните действия между Турция и Венеция. Всички усилия на турските правителства да победят бързо излезли неуспешни. Големите турски загуби и временните неуспехи събудили сред поробените народи надежди за освобождение.

Една от причините за настъпилото възбуждение сред народите на Балканския полуостров се криела в това, че турското правителство било принудено да изтегли почти всичките си войски, цялото си феодално опълчение от страната. Различни донесения на търговци от Дубровник показват, че още през пролетта на 1644 г. според правителствена заповед „всички войници от Румелия (България) и от Сърбия трябвало да заминат за Сараево

[1] Н. Смирнов, Кочубей Гюмюрджинский и другие писатели XVII в. о причинах упадка Турции, Санктпетерсбург, 1873, стр. 74.

и Босна и оттам да се отправят за Зара“[1]. Спахиите от Румелия също получили заповед да се отправят за поход.[2] Това изтегляне на наличните турски войски от българските земи създало известно чувство на самоувереност у българите.

В същото време продължителността на войната наложила въвеждането на много извънредни данъци. Така в края на септември 1646 г. била дадена заповед да се събере от населението на Румелия сума, равна на триста хиляди венециански талера, грамадно количество житни храни, известен брой коне и биволи, за да бъдат изпратени за войската в Крит „колкото е възможно по-бързо“[3]. Това увеличение на данъчните тежести могло само да предизвика желание за съпротива против поробителите.

Естествено за турската власт не останало тайна възбуждението на населението. Затова когато през 1657 г. били събрани отново войски от Мала Азия и от Румелия, за да бъдат изпратени в областите, застрашени от венецианците, начело на войската застанал сам султан Мехмед IV (1648—1687 г.). За това решение до голяма степен, според запазените сведения, допринесли представителите на мохамеданското духовенство, които заявявали пред султана, че били получили „откровение“ от аллаха: ако султанът желаел да спечели победа над враговете, той трябвало лично да потегли на война против тях.[4]

Така проповедите на мохамеданското духовенство придали на войната едва ли не свещен характер и допринесли за пробуждане на несдържан религиозен фанатизъм, който се оказал съдбоносен за населението, през чиито земи се запътила турската войска. Жертва на този зверски фанатизъм станал между другото цариградският патриарх Партений III (1656—1657 г.), който бил погубен по заповед на великия везир поради обвинение в предателство — бил набеден, че водил преговори с московския владетел и го подтиквал да вдигне оръжие против турците. Колко неспокойно било положението, може да се съди и от това, че само през втората половина на 1657

[1] Вж. документа у J. Dujčev, Avvisi di Ragusa. Documenti sull'Imperio turco nel sec. XVII e sulla guerra di Candia, Roma, 1935, p. 49, № LVI.
[2] Пак там, стр. 72, № LXXVI.
[3] Пак там, стр. 84, № LXXXI.
[4] J. Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, t. II, p. 76.

г. на цариградския патриаршески престол се изредили още патриарсите Гаврил III и Теофан II, докато най-сетне новоизбраният Партений IV успял да се задържи за пет години. Изблиkът на турски религиозен фанатизъм намерил израз и в това, че в края на юни 1657 г. бил сменен и изпратен на заточение главният мюфтия на империята, а мястото му било заето от бивш кадъаскер от Анадола. Въодушевена от подобен необуздан религиозен фанатизъм, турската войска се отправила по суша и по море против венецианците на остров Крит и в Далмация.

Великият везир Мехмед Кюпрюлю потеглил по суша още в началото на юни и пристигнал в Пловдив. Необходима била незначителна причина, за да се даде изблик на озлоблението против подвластното християнско население. За злощастие събитията се стекли така, че върху българското население из Родопската област се изсипали без пощада целият гняв и фанатизъм на турските управници и на техните войски. Върху загубен днес ръкопис един просветен български духовник — поп Методий Драгинов от с. Корова (Велинградско) — записал, изглежда не много след събитията, онова, що се случило с чепинските българи през лятото 1657 г.:

„Когато турският емир цар Мохамед, наречен Ловец, вдигна войска против Морея [Пелопонес], та изпрати 105 хиляди войска по море и 150 хиляди по сухо, тогава в град Плодънград [Пловдив] дойдоха шестима паши и преминаха през Пещера. Мохамед паша [Кюпрюлю] с много еничари дойде към Чепино и Константово [дн. с. Костандово]. Той събра всички попове и кметове, та ги тури във вериги и каза: „Бре неверници, великият османски падишах ви съжали, та нищо не давате на султана, а само когато трябва помагате на нашата войска. Ние ви обичаме като нашите еничари, а вие сте искали да вдигате глава против вашия цар." Тогава бан Вельо и протопоп Константин отговориха: „Честити везирьо, нашите момчета доскоро бяха с царските войски по Тунис, по Триполи и Египет, та що лошо видяхте от нас?" И пашата каза: „Лъжете. На мене ми обади чернокапецът в Пловдив" — проклетият пловдивски митрополит Гавриил. А те казаха: „Той не ни заповядва на нас, но понеже не му даваме данък, клевети ни." И пашата отговори: „Нали и вие сте неверници? Защо тогава да не давате [данък]? Ето че сте бунтовници." И той заповяда

на еничарите да ги изколят всичките. Тогава един караимам Хасан ходжа помоли пашата да им прости, ако се потурчат. И на Гергьовден се потурчиха бан Вельо, протопоп Константин, поп Георги и поп Димитър в Константово, както и всички кметове и попове от другите села. И тъй като имаше голям глад, пашата остави още четири ходжи да потурчват и на онези, които се потурчат, да им дадат жито за храна. А той отиде през Разлог в Солун. Нашите се турчиха до Богородица [през август]. Които не се потурчиха, едни бяха изклани, а други избягаха по гората и къщите им бяха изгорени. И Хасан ходжа изпрати много коне в града, та докараха жито от Бегликхан и той го стовари в църквите Св. Петка и Св. Апостол Андрей в Константово и раздаде на потурчените къщи по две мери ръж и по две мери просо. После на Петковден дойде ферман от царя да се съберат българите, та да станат рая, да дават харач и верим и да ходят ангария, а само турците да отиват във войската. И бежанците се събраха, та съградиха къщи в Каменец и Ракитово. Тогава от страх повечето бежанци отидоха при Стара река, та съградиха ново селище Батьево [Батак]. Хасан ходжа за присмех накара потурчаците, та разсипаха всички църкви от Костенец до Станимака — 33 манастира и 218 църкви. И така по божие попущение разсипани бяха българите в Чепино. Помени, Господи, грешния и недостойния твой раб поп Методий Драгинов от село Корова . . .“

На края стои датата за написването на бележката, но с непълно посочване на годината: „Написано бе в годината 1600 . . .“[1] Според предположението на покойния проф. Б. Цонев тук би следвало да се чете годината 1657 от което трябва да се заключи, че бележката е писана едновременно със събитието. Това предположение обаче не е напълно убедително.

Кратката летописна бележка на родолюбивия свещеник от село Корова ни разкрива една от най-тежките страници из историята на българското население в Родопската област. В разгара на войната против Венециан-

[1] Ст. Захариев, Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза, стр. 65—68. Вж. критично издание на текста у Р. Чолаков, Поп-Методиевий летописен разказ за потурчването на Чепинските българи, сп. Духовна култура, год. XXIV — XXV, 1925, стр. 81—96.

ската република турското правителство с особена подозрителност и ожесточение следяло всички прояви на поробеното българско население за освобождение от робството. Един донос на митрополита-грък на Пловдив разпалил още повече фанатизма на турците и го насочил към свободолюбивото българско население. Част от българите предпочели да погинат или да напуснат домовете си, но да останат верни на вярата на своите бащи. Под силата на смъртната заплаха други приели вярата на Мохамеда. В летописната бележка на поп Методий Драгинов обаче няма нито дума за осъждане спрямо онези, които поради турското насилие приели новата вяра. Чепинските българи склонили да сторят това, за да запазят живота си, но променяйки вярата си, те все пак останали чада на своя народ.

И в други приписки се отбелязва това горестно събитие. Така в един български ръкописен сборник, обнародван от М. Дринов, се казва: „Пишем аз, свещеник Петър, да се (знае) в какво време беше поп на село Мирково и беше поп Стоян, наедно държаха село Мирково при злочестивия цар Султан Мехмеда, да го бог убие и да го порази, че той разсипа християнската вяра, и големи църкви, и големи градове“[1]. Освен това аналогични по съдържание с поп Методиевия разказ са други две приписки. Едната е записана на един лист из хроника от XVIII в., намерена в с. Голямо Белово, Пазарджишко.[2] Другата се намира в един летопис на Татарпазарджишкия манастир „Св. Петър“.[3]

Съществуват и много предания за помохамеданчването на родопското население. Някои от тях са се запазили и до днес. В едно такова предание се разказва как няколко години след помохамеданчването на чепинското население били помохамеданчени и българите от Разложко.[4]

Осъществено поголовно и с най-тежки сетнини за по-нататъшната съдба на част от родопското българско

---

[1] М. Дринов, Български летописен разказ от края на XVII в., Периодическо списание, т. III, 1882, стр. 8.

[2] Н. Начов, Лист от хроника, намерен в с. Голямо Белово, сп. Български преглед, год. V, кн. II, стр. 149—151.

[3] Г. Димитров, Княжество България, кн. I, София, 1894, стр. 111.

[4] Ив. П. Панайотов, Принос за изучаване на Разлога и почастно на село Баня, Разложко, Пловдив, 1915, стр. 18.

население, помохамеданчването безспорно не било извършено случайно. Вече бяха споменати някои от причините, които накарали османската власт да се стреми към денационализацията на това население. Освен тях обаче вероятно съществували и конкретни поводи, които предизвикали наложително помохамеданчването на чепинци през 1657 г.

Както вече бе споменато, част от родопското население било включено в османските военно-помощни корпуси. За разлика от останалата рая то имало право да има оръжие. Освен това някои данни подсказват, че то притежавало известно местно самоуправление, че било възглавявано от български първенци, а не от турски чиновници.

Така от преписката на поп Методий Драгинов личи, че пред Мехмед Кюпрюлю в Пловдив, освен духовните представители на родопчани, се явил някой си б а н Вельо. Титлата „бан“, която съществувала по времето на втората българска държава, доказва не само, че чепинци имали непосредствен управител-българин и че той имал правото да ги представлява пред властта, но и че тук вероятно били запазени известни форми на самоуправление, при което дори била съхранена българската титла на местния управител. Това, от една страна, а от друга — фактът, че въпросното население обитавало мъчнодостъпни краища, където завоевателите се чувствували несигурни, поддържали у него свободолюбив дух, на който то често давало израз.

Така например войнуганите от някои панагюрски и пазарджишки села през XVII в. системно поддържали хайдутите, водени от някой си Балчо, укривали ги, а понякога и сами вземали участие в бунтовните им действия. Властта предприемала неколкократно опити да възстанови реда в този край, но видимо не успявала, тъй като накрая била принудена да постави всички войнуци от областта под взаимно поръчителство.[1] В подобни враждебни на турската власт действия вероятно вземали участие и чепинските българи. От споменатото известие — преписката на поп Методий Драгинов от Корова — узнаваме, че населението на тези места било помохамеданчено за наказание заради опитите му за бунт срещу държа-

[1] Документи за българската история, т. III, стр. 25.

вата.[1] Въпреки че чепинските първенци отрекли каквито и да било подобни намерения у раята, твърде вероятно е това обвинение да не било съвсем неоснователно, особено като се вземе пред вид размирното поведение по същото време на войнуците от Панагюрско и Пазарджишко, съседни на Чепинско. Следователно един от поводите за помохамеданчването на населението на част от Родопите ще да са били бунтовните действия на местните войнуци.

Другият повод, който изиграл известна роля в стремежа на османската власт да помохамеданчи родопските българи, било тяхното църковно самоуправление. Както бе споменато, едно от условията, при които чепинци приели да се предадат, представлявала тяхната църковна самостоятелност, независимостта им от върховенството на гръцката патриаршия. Верен съюзник на османската власт, патриаршията явно не гледала с добро око на църковните свободи на родопчани. По всяка вероятност с доноса си срещу тях пловдивският митрополит целял връщането под лоното на Цариградската патриаршия и на тази част от българското население, запазило по една случайност църковната си независимост. Думите на бан Вельо и протопоп Константин подсказват този извод. Отговаряйки на везира, който се позовавал на обвинения на митрополит Гаврил, двамата българи заявили: „Той не ни заповядва на нас, но понеже не му даваме данъци, клевети ни." На това пашата отговорил: „Нали и вие сте неверници, защо тогава не давате [данък]? Ето че сте бунтовници".[2] Явно е следователно, че непосредственият повод за помохамеданчването дало гръцкото духовенство с доносите си срещу независимите от него чепински българи.

С насилственото помохамеданчване на българското население в Чепинско бил нанесен не само удар върху неговото чувство за народностна принадлежност. Създали се предпоставки за упражняване на постоянен натиск върху останалото християнско население. Целенасочените действия на турската власт и подклажданият из-

---

[1] Ст. Захариев, Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза, стр. 67.
[2] Пак там, стр. 67.

кустевено верски фанатизъм срещу християните родопчани принуждавали не малко българи да търсят в исляма спасение от турските своеволия. Запазените предания, подкрепени от спомените на стари хора, възстановяват картината на помохамеданчването на редица селища в Родопите, станало през XVIII и XIX в. след масовото помохамеданчване на чепинските българи.

Когато В. Добруски през 80-те години на XIX в. попитал едни от най-фанатизираните българи мохамедани — тъмръшките, — кога са живели в тяхното село християни, те му отговорили: „Може да има икиюз сене от тугава, че кой го повни" и му показали развалините на една „кявурска" църква и мястото на „кявурското гробье"[1]. Потомци на побегналите от „турченето" тъмръшки българи в съседните села предавали от поколение на поколение спомена за „турченето" и запазили десетилетия наред прозвището „тъмръшки" към своето име. В селата Дедово, Брестовица, Брацигово и др. се запазили цели махали или отделни къщи на българи, потърсили в тях избавление от помохамеданчването.

Към края на XVIII в. се помохамеданчили редица села в Рупчос, Ахъчелебийско. Тогава се отказала от християнството широколъшката българомохамеданска група.[2] От няколко запазени крепостни актове се вижда, че българомохамеданското село Богутево, Асеновградско, още не било изцяло помюсюлманчено в 1703 г.[3] Изглежда, че първоначално само част от селото приело мохамеданството, за да се избави от жестоките насилия на събирачите на данъци. Подложени на изстъпления, останалите християни българи, за да избегнат постоянните гаври над тяхната чест, намерили единствено спасение в смяната на вярата.[4]

Запазените турски документи разкриват случаи, когато в това село не само християни наред с мюсюлмани владеели редом земи в една и съща местност, но и двама братя, от които единият се отказал от предишната си вяра, имали съседни имоти. Така Ахмед, наместник на

[1] В. Добруски, Няколко сведения за потурчването на Родопските българи, Периодическо списание, 1887, кн. XXI—XXII, стр. 333.
[2] Пак там, стр. 335.
[3] Документи из миналото на Родопите, сп. Родопски напредък, год. II, 1904, кн. V и VI, стр. 177—180.
[4] В. Добруски, пос. съч., стр. 336.

мютевелията на вакъфските имоти в нахията Рупчос, дал удостоверения на Вълко Беганов и брат му Юсеин и на много други лица от с. Богутево (на Ахмед и Стою, Вълчо и Юсуф, на другия Ахмед и на Никола, Марин, Иван, Илчо и Наско и пр.), че притежавали земя яйлак в землището на селото с граници: от църквата в с. Богутево, покрай няколко дерета и отново до църквата. От тези документи следователно се вижда, че и църквата в с. Богутево още съхранявала своето значение, щом самата турска власт я използувала за основен топографски белег.[1]

Подобен случай, когато единият брат станал мюсюлманин, а другият останал християнин, наблюдаваме и в с. Дутлу, Ивайловградско. По имената на братята били назовани двете махали, на които се разделило селото.[2] В гр. Златоград през 1935 г. живеели в две жилищни помещения под един покрив (наследствена къща) българохристиянско и българомохамеданско семейство. Те били далечни роднини (братовчеди). Много българохристиянски и българомохамедански семейства в Златоград и на други места са ползували и ползуват общо плодовете на овощни дървета, засадени в наследствени имоти.

По същото време се помохамеданчили няколко семейства в с. Петково, Смолянско. Според преданието първоначално те били само три. През втората половина на XIX в. обаче достигнали числото 30 — от всичко 250 семейства.[3] Българите мохамедани станали мюсюлмани в началото на XVIII в.[4] Предполага се, че селото Исьорен, Ксантийско, било последното помохамеданчено село в Родопите, приело исляма в началото на XIX в., около 1800—1810 г. Самото му име — от турското „ен сора“ — идва да подскаже това.[5] Същото село българите мохамедани и християни наричат Брещене или Обрещене.

По този начин в продължение на няколко века значителни части от българското население в Родопите били

[1] Сп. Родопски напредък, год. II, 1890, кн. V и VI, стр. 177—180.
[2] Ст. Н. Шишков, Българо-мохамеданите (помаци), стр. 44.
[3] Хр. п. Константинов, Спомени за страшната пролет в Ахъ-челеби през 1876 г., Пловдив, 1884, стр. 7.
[4] Сп. Родопски напредък, год. II, 1890, кн. 3, стр. 54.
[5] Сп. Родопски старини, 1890, кн. 3.

подложени на насилствена асимилация. Вълната на масовото помохамеданчване достигнала своята най-висока точка около средата на XVII в., но тя не стихнала напълно и през XVIII в. и дори в началото на XIX в. Единичните помохамеданчвания, от друга страна, продължили през целия период на турското владичество.

Такъв е произходът на българомохамеданското население в Родопите, чиито села са пръснати из многобройните родопски гънки, но най-компактно заемат Средните Родопи, по течението на р. Арда, Смолянско, Девинско, Златоградско, Ардинско, Чепинско и Неврокопско.

Съществуват много тълкувания върху етимологията на прозвището „помак“, с което били наречени помохамеданчените българи. Един от първите, който се опитал да обясни произхода на тази дума, е Ст. Захариев. Той обяснява нейната поява с предположението, че родопското население е било натоварено със задължението да подпомага турските войски, т. е. от помагачи българомохамедани почнали да се наричат помаци.[1] Това мнение се разпространило извънредно много. То било възприето от К. Иречек, П. Р. Славейков и от много други писатели. Но скоро Иречек се отказал от подобно обяснение и отбелязал в своята книга, че нито едно българско тълкуване не издържа научна критика.[2] Действително всички предположения, изказани досега, не дават задоволителен отговор на въпроса за произхода и значението на думата „помак“.

Преди всичко разпространението на тази дума не се ограничава само за родопското население, за което може с основание да се смята, че било рая, натоварена със специални задължения. По същия начин се наричат българомохамеданите из останалите краища на България. Освен това никъде българи християни, за които със сигурност се знае, че извършвали една или друга помощна работа, не се назовавали „помаци“.

Недоказани са също и останалите тълкувания на „помак“, а някои от тях звучат съвсем неубедително. Изказва се например предположение, че коренът на „помак“ трябва да се търси в думите помамен, подмамен, които в родопския говор означават, че някой се е повел по ума

[1] Ст. Захариев, пос. съч., стр. 66.
[2] К. Иречек, Пътуване по България, Пловдив, 1899, стр. 408.

на друг, измамил се. Други смятат, че „помак" произлиза от глагола помятам се, pометнал се, което пък означава, че някой се отметнал, не устоял на своето задължение. Трети пък извеждат „помак" от глагола мъкна, тъй като българите мохамедани се помъкнали по чужда вяра.

Някои отдават най-голямо значение на обяснението, че терминът „помак" произлиза от глагола мъча. Това предположение е най-приемливо, понеже обяснява произхода на думата „помак" с насилственото помохамеданчване на родопското население. В такъв случай „помак" означава човек, който е измъчен, насилен. В Родопите думата „мъка" се изговаря като „мака". А както бе подчертано, всички почти източници, предания, спомени са единодушни върху мъченическия характер на помохамеданчването.

Няма българомохамеданско село в Родопите без „кявурско гробе", за което да не се знае, че в него са били погребани посечени християни. Изобилствуват скали, пещери, вирове, свързани в народното съзнание с мъченическата смърт на доблестни народни синове и дъщери. Най-често те носят имената „Момин камен", „Момин бряг", „Момин вир", „Невеста" и пр. Съществува напр. предание у самите българи мохамедани в Девинско, че около 50 млади невести с пеленачета на ръце побегнали от турците, които искали да ги потурчат, и за да не попаднат в техните ръце, се хвърлили от моста на реката. Оттогава този мост бил наречен „Кързкюпрусу"[1]. При Устово се намира голяма скала, наречена „Кървава стена", защото на това място се хвърлила от стръмнината една българка, която не искала да се остави да бъде похитена от турски деребей.[2] Близо до в. Ченгенехисар (Цигански връх) има местност, наречена Мехкебето (Съдилището). Тук били хвърляни в пропастта, дълбока 300—400 метра, тези, които отказвали да се помохамеданчат.

Срещат се също много наименования на местности, дадени от самите българомохамедани и турците, за да ознаменуват понесеното наказание от християни за отказа им да приемат „правата" вяра. Най-често това са потоци или реки с прибавени определения „кървави" — „канлъ". В Чечко има Канлъдере — Кървав поток, защото преда-

[1] Ст. Н. Шишков, Българо-мохамеданите (помаци), стр. 58.
[2] Вж. и още много други сведения у Ст. Н. Шишков, Българо-мохамеданите (помаци), стр. 57—65.

нието говори, че тук били доведени и изклани християните, отказали да се помохамеданчат. При с. Ковачевица (Г. Делчевско) пък има река Канина, чиито води също били окървавени от клане на християни. Около Златоградско има местност Канери — кърваво място, наречено така, защото и тук били клани християни. В Ивайловградско едно дере носи името Гявурдере, защото покрай него били посечени много християни, които упорито отказвали да се помохамеданчат. Край Оряхово, Рупчоско, има пещера, за която преданието говори, че потърсилите в нея убежище християни били задушени от турците. Самите турци говорят, че цялото население на Кърджали било изклано заради съпротивата, която то оказало при помохамеданчването.

Не малко легенди се носят за такива българи и българки, които устояли на всички страдания, но запазили вярата си, символ в онези времена на национално съзнание. В Арда още се говори: „Остави го, той е Радойлев син." В такъв случай хората искат да кажат за някого, че бил упорит като двамата братя Радойлеви, които дълго се крили по време на цялостното помохамеданчване на жителите в с. Арда. От тези братя водела началото си християнската част на селото. Само след няколко десетилетия в това българомохамеданско село християнската махала обхващала 50 къщи.[1]

Повечето българохристиянски села, разположени в българомохамеданските покрайнини, водят началото си от забегналите и укрили се българи из непристъпните гори и планински дебри. Когато вълната на помохамеданчването утихнала, те основали нови села, запазвайки често родовите си имена и названия на селищата (българомохамедански или напълно турцизирани), от които побегнали. Такъв е произходът на българохристиянските села в Асеновградско, Смолянско, Златоградско, Неврокопско и пр. В Смолянско например и сега още съществува българохристиянското село Чокманово (чок иман на турски значи „много вяра"). Неговите жители отказали да се помохамеданчат, забегнали в дебрите на Балкана, където основали ново селище.

Невероятни усилия положила турската власт, за да обезличи народностното съзнание на българомохамедан-

[1] В. Добруски, Няколко сведения за потурчването на Родопските българи, стр. 335.

ското население. С помощта на официалните турски учреждения и особено със системата на различните религиозни заведения и училища се разпалвал верски фанатизъм. Целяло се да се изкорени напълно от съзнанието на родопското българомохамеданско население всичко битово и народно, останало от неговото минало.

Асимилаторската политика на турските управници постигнала своите цели, но само отчасти. Приобщено по вяра към турската държава, българомохамеданското население запазило своя старинен и чист български език, който е най-добро свидетелство за началния му български произход. Вековете на турското владичество не могли да изкоренят сред българомохамеданите езика на деди и прадеди. Дори на чисто турски села, в които всякакви следи на българско национално съзнание били заличени и турският език напълно изместил българския, се запазили едновремешните български названия. Така се водели тези села и в официалните турски документи: Белица, Борово, Прекоп — Асеновградско; Градешница, Белица — Мелнишко; Грохотно — Девинско, и пр. Заедно с това българомохамеданското население запазило и пази и до днес множество местни и лични имена от български произход. Със стотици са запазените родови имена — Поповски Мехмед, Стояноглу Хасан, Радюски, Русювци и пр.

В бита на българомохамеданите съществуват също такива особености, които изцяло доказват принадлежността му преди към християнското българско население. Предания и преживелици от някогашната християнска религия са запазени и до днес. В много българомохамедански села из Родопската област населението се кълне в християнското причастие; при замесване на тестото и когато го оставят да втаса, отгоре му правят кръстен знак; при болест и мор по добитъка хората намазват вратите с катран в кръстен знак; на Богоявление жените наливат „светена“ вода и поръсват жилищата и добитъка си, за да бъдат здрави през цялата година; от първите житни класове сплитат малки кръстчета, а от първото жито изпичат хлебчета за жертвоприношение; християнските празници се почитат, особено бъдник; децата на Васильовден суровакат за здраве и берекет; правят се помени на умрели; много българомохамедански семейства палят кандило и правят водосвет и пр.

Пазят се също спомени за някогашно родство между приелите исляма и околното българско християнско население. Не само общите имена на родове, едни запазили своята вяра, а други помохамеданчени, заселени в различни села, са живо свидетелство за общ произход. Много са примерите, когато предавано от поколение на поколение далечно роднинство се тачи. Дори преди 50—60 години, както съобщава Ст. Шишков, много родове със задоволство показвали роднинството си, спохождали се едни други и се обдарявали взаимно на по-големите християнски и мюсюлмански празници. Кръщавки, сватби, помени, именни дни били търсени поводи, за да се разменят приятни гостувания.[1] Колко силна е била роднинската връзка въпреки отдалечеността на родството, се вижда от следния случай. Един българин мохамеданин прибягнал до Брацигово по време на Априлското въстание, за да предупреди своите роднини кърналовци да се крият и спасят от готвеното клане.[2] Съвършено излишно е изреждането на повече случаи на роднинство, защото всяко село дава множество подобни примери. Всичко това показва красноречиво колко дълбоко и неразлъчно това население е свързано с българския народ.

Преди около осемдесет години познатият турски държавник — управителят на Дунавския вилает Мидхад паша (1822—1884 г.) — засегнал в една статия между другото и въпроса за произхода на българомохамеданите. „Има повече от един милион мюсюлмани — пише той. Тези мюсюлмани не са дошли, както обикновено се мисли, от Азия. Това са потомци на същите българи, преобърнати в исляма през епохата на завоеванието и през следните години. Това са чеда на същата тази страна, на същата раса и от същото коляно. А между тях има една част, която не говори друг език извън българския.“ В тези редове турският държавник е признал истината относно етническия произход на многочисленото българомохамеданско население, което днес населява част от нашата Родопска покрайнина.

Не случайно турската власт и турците хранели недоверие към българомохамеданското население, изразено дори в презрителни обръщения към него. Често българо-

---

[1] Ст. Н. Шишков, Българо-мохамеданите (помаци), стр. 60.
[2] А. Мишев, Боят около Брацигово, Пловдив, 1881, стр. 19.

мохамеданите се наричат от турците кабаахрени или пък гявурдьонмеси — изменници на вярата. Дори бракове между чисти турци и българомохамедани са твърде редки. Толкова силно било недоверието на турците към българомохамеданите и омразата на последните към своите едноверци. Това идва да покаже до каква степен народностното различие между турци и българи се е съхранило.

Все пак колкото и слаба да изглежда връзката, чрез която турската власт приобщила част от родопското население към исляма, изкуствената религиозна стена, издигната между българомохамеданите и останалото българско население, откъснала българомохамеданите от тяхната естествена среда и изменила хода на тяхното развитие. Тя имала съдбоносни последствия за българомохамеданите.

Помюсюлманченото население изостанало от общото развитие на българския народ, без да получи особени изгоди от приближаването си до господствуващата турска народност. Въпреки съществуващата дискриминация и изключително тежките условия в Османската империя за всяка свободна проява, балканските народи, в това число и българският, изпреварили турския народ в своето обществено, икономическо и културно развитие.

Постепенно в много райони на българските земи общественото разделение на труда се задълбочило, обособили се редица процеси на труда в нови отрасли, като тъкачество, предачество, тепавичарство и пр. Населението на Родопската област, подобно на населението в Средна гора и Стара планина, се специализирало в тъкането на килими, в плетенето на гайтани и чорапи, в изработването на аби и пр.

Създали се всички предпоставки Родопският край да се превърне в цветуща градина. В Родопите се издигнали като производители на аби и шаяци българите християни в Даръдере (Златоград), Райково, Устово, Чокманово и др.

Родопското помюсюлманчено население обаче останало настрана от общия подем на българския народ и по-специално на българите християни в Родопите. То съхранило ниските форми на организация на производството и станало лесна плячка на различни деребейове, търговци и манифактуристи.

4. Родопският край под управлението на местни феодали

До първата половина на XVIII в. за управители (воеводи) на родопските области били назначавани турци. След утвърждаването на мохамеданството правителството допуснало до тази длъжност местни люде. Чрез тях то се стремяло да укрепи властта си. От своя страна населението се надявало, че ако воеводите бъдат местни хора, положението му няма да бъде толкова лошо. Затова то подкрепило домогванията на някои българомохамедански първенци да получат воеводството в родния си край.

През 1750 г. в Палас (Рудозем) се събрали представители на българомохамеданите от Ахъчелебийско, които избрали за воевода българомохамеданина Мехмед Кьорходжа, родом от с. Чепеларе. Неговият избор бил потвърден от правителството в Цариград.

Мехмед Кьорходжа бил един от най-заможните люде сред българомохамеданите. Той наследил от втория си баща, гюмюрджинския турчин Исеин бей, хиляди овце, пасища в Родопите, дюкяни и други имоти в Гюмюрджина.

За войводско седалище Мехмед Кьорходжа избрал селото Райково, близо до което се намирали имотите му. Той управлявал поверената му област в течение на 29 години.

Мехмед Кьорходжа успял да направи воеводството си наследствено. След смъртта му през 1779 г. мястото му заел син му Сюлейман. Той преместил воеводското седалище в Пашмаклъ (Смолян) и управлявал 19 години. По негово време избухнала размирица, предизвикана от богатия скотовъдец от с. Вълчево Ибрахим бей, който се стремял към заемане на воеводството. Сюлейман бей се видял принуден да отстъпи една част от областта си на размирника. Скоро обаче кърджалиите сложили край на Хаджиибрахимовия род.

След смъртта на Сюлейман (1798 г.) воевода на Ахъчелеби станал син му Салих ага. За известно време той делил властта си с брат си Аджи ага.

Салих ага утвърдил още повече властта на воеводите над населението. Той се разпореждал като пълновластен господар в областта си: налагал глоби, наказвал

с най-тежки наказания провинилите се в едно или друго отношение, бесил и хвърлял от урвата в Смолян за найдребни престъпления. Освен това той се месел твърде много и в личния живот на населението: налагал женитби против волята на младоженците и т. н. Властта си Салих ага прилагал с еднаква строгост и към мохамеданите, и към християните, без да прави разлика между едните и другите.

Салих ага се държал твърде независимо спрямо правителството в Цариград и неговите представители в Гюмюрджина. Това обстоятелство било използувано от неговите противници, които се домогвали до мястото му. Обвинен пред правителството, че се стреми да стане независим, че „леел топове и гюллета да се бие с царската войска", той бил осъден на смърт. Изпълнението на присъдата станало с хитрост. Гюмюрджинският аянин писал писмо на Салих ага, че е награден от султана за дългогодишната му служба със скъпи подаръци и знаци, които трябва да получи лично в Гюмюрджина. След втора покана Салих ага отишъл в Гюмюрджина и тук бил одушен (септември 1838 г.).

След смъртта на Салих ага воеводството било дадено на четиримата му братови синове. Няколко години след това воевода станал Салихаговият син Емин бей, който също не се задържал дълго. Последен воевода българомохамеданин в Ахъчелеби бил Исеин Журналя, който управлявал до 1856 г. Оттогава нататък за управител на Ахъчелеби бил назначаван каймакам.[1]

Рупчоската нахия била управлявана, като се почне от 1797 г., от чепеларския българомохамеданин Кара Ибрахим. В служебно отношение Кара Ибрахим стоял по-ниско от ахъчелебийските воеводи — той бил само бюлюкбашия. Въпреки това той бил пълен господар на областта си и се разпореждал тук с населението както му било воля.

В качеството си на бюлюкбашия Кара Ибрахим участвувал с отряд от българомохамедани в потушаването на сръбското въстание през 1815 г. По време на гръцкото въстание през 1821 г. той получил нареждане да стои с отряда си около гр. Станимака (Асеновград). Когато избухнала войната с Русия (1828 г.), Кара Ибрахим при-

[1] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. I, стр. 69 и сл.

стигнал в Шумен (Коларовград) с 400—500 души, за да участвува в сраженията. Отрядът му обаче бил върнат и настанен да варди беломорското крайбрежие във Ферско—дедеагачка околия. След свършването на войната Кара Ибрахим получил чин бинбашия.

Независимото държане на Кара Ибрахим спрямо централната власт станало причина той да бъде уволнен през 1831 г. Но Кара Ибрахим отказал да предаде властта си на новоназначения управител, турчин от Пловдив. Станало нужда да бъде изпратена войскова част, която да усмири непокорния българомохамеданин. След кратко сражение Кара Ибрахим избягал. Конакът му бил превзет, а кулата му — разрушена.

Новият управител не се задържал дълго време. Той бил сменен пак с българомохамеданин — Хасан ага Караходжоглу от с. Тъмръш. Седалището на нахията било преместено в Тъмръш. След 1856 г. и тук реформите в турската администрация прекратили заемането на управителското място от местни люде.[1]

Българомохамеданското население в Родопите напразно очаквало, че управителите, изхождащи от неговата среда, ще подобрят тежкото му положение. Тези управители по нищо не се различавали от по-раншните, които били турци. Те били заможни люде, притежавали голям брой добитък и владеели по-голямата част от пасищата в планината. Своята власт те използували за завладяването на по-добрите земи и пасища. Всеки от тях, като се почне от Мехмед Кьорходжа и се свърши с Кара Ибрахим, натрупал големи богатства,[2] което ги отделяло рязко от бедното планинско население. Управителите българомохамедани се превърнали във феодали, които разполагали напълно с подчиненото им население. Те превърнали службата си и властта си в наследствена, което още повече укрепвало тяхното положение на насилници и експлоататори на бедната българомохамеданска рая. Въпреки че се стремели към независимост от централната власт, те провеждали последователно нейната политика на ограбване и подтискане на населението.

Наред с официалните управители в редица българомохамедански села властвували и тъй наречените де-

---

[1] Пак там, стр. 148 и сл.
[2] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. 1, стр. 80.

ребейове. Някои от тях били роднини на управителите, а други били местни по-заможни хора. Облегнати на своето богатство, те успявали с течение на времето да заемат господствуващо положение сред своите съселяни, като някъде разширили властта си и над съседните села. Превърнали се в истински феодали, деребейовете подлагали населението в подчинените си села на насилие и експлоатация. Те били самовластни господари, които се разпореждали в областта си по своя воля. Макар и понякога да се държали твърде независимо спрямо централната власт, последната ги търпяла, защото чрез тях държала населението в подчинение. В това отношение те напълно заслужавали нейното доверие.

5. Кърджалийско движение сред българомохамеданите в Родопите

Разбойничеството било постоянно явление в Османската империя. В края на XVIII в. то се засилило извънредно много във връзка с кризата и анархията в султанската държава. На Балканския полуостров то се превърнало в масово движение на кърджалиите и даалиите.

Кърджалиите (полски разбойници) и даалиите (планински разбойници) действували в добре организирани дружини, които наброявали по няколко стотин, а понякога и хиляди души. В дружините влизали войници, избягали от войската, еничари, селяни, които били лишени от прехрана в родните си села, градски бедняци и всякакъв вид авантюристи мохамедани и християни. Повечето от кърджалиите били конници. Те били въоръжени добре. В дружините се поддържала сурова дисциплина.

Кърджалийските дружини нападали предимно онези села и градове, гдето очаквали да намерят повече плячка. В някои случаи те предявявали искане за откуп и ако не го получавали, нападали селището и го подлагали на пълно разграбване и опожаряване. В повечето случаи обаче те нападали ненадейно набелязаните села и градове. Почти винаги кърджалиите избивали голяма част от населението, без да правят разлика между пол и възраст.

Турското правителство било безсилно да се справи с кърджалиите и даалиите, било защото нямало доста-тъчно военни сили, било защото местните феодали и уп-

равители им съдействували, за да получат част от плячката им. В много случаи правителството давало амнистия на кърджалийските главатари и ги назначавало на високи полицейско-административни длъжности.[1] Населението — мохамеданско и християнско — само си организирало защитата, като се въоръжавало и ограждало селищата си с окопи и други защитни средства.

Кърджалийското движение траяло около две десетилетия. В края на краищата то било ликвидирано от султанската власт главно чрез съглашение с водителите му.

Кърджалийското движение засегнало и българомохамеданите в Родопите. Мнозина от тях участвували в кърджалийските дружини, а някои станали и техни предводители. Кърджалиите в Родопите били известни под името хайти.

Основната причина за участието на родопските българомохамедани в кърджалийското движение била тяхната бедност. Родопското население се е състояло преди всичко от земеделци и скотовъдци, а хубавата земя и пасищата били в ръцете на местните феодали — управители и деребейове. Феодалната изостаналост на Турция пречела на развитието на такива клонове от стопанството, където би могло да се приложи трудът на бедните планинци. Населението в Родопите живеело в оскъдица и в постоянна нужда.

Към всичко това през 1790—1792 г. се прибавил и лошият урожай. „През зимата на 1792 г. родопци дотолкова изгладнели, че били принудени да ядат варени корени от разни растения и да мелят за брашно желъд, шишалки и всякакви други отпадъци.“[2] Те не могли да получат храна от населението в полето, понеже нямали с какво да я платят. Опитите им да вземат продоволствие от военните складове също не сполучили, тъй като складовете били празни. Започнал се мор от глад.

Изход от това положение според В. Дечев предложил българомохамеданинът Мехмед Синап, родом от с. Врещен, Неврокопска околия, ратай у богатия Пирага в Смолян. Той предложил да се съберат петстотин души, добре въоръжени, които да вземат по четири чувала и

[1] Д. Ихчиев, Турски държавни документи за кърджалиите, СбНУ, кн. XXII—XXIII, стр. 1 и сл.; В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. I, стр. 129 и сл.

[2] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. I, стр. 125.

по две мулета, за да идат да търсят жито и брашно. Дружината, която се събрала, се разположила на планината Санджак, между Батак, Пещера, Брацигово и Девин. Синап я разделил на пет чети, които изпратил в равнината.

Първият поход за хляб излязъл успешен. Четите навлизали в селата, разбивали хамбарите и пълнели чувалите си с храни. Освен това те вземали платове, дрехи и домашни съдове. На много места те взели и коне, с които заменили своите мулета и магарета.[1]

Първият успех, който минал почти без жертви, насърчил Синап и другарите му за нови подвизи. При това първоначалният подтик — да се достави храна за гладното население — бил забравен. Сега на пръв план изпъкнал грабежът на всякакви ценности. Към Синап започнали да се присъединяват всички, които се стремели към плячка. Между тях били не само бедните планинци, но редица деребейове, начело с Аджи ага, брат на управителя Салих ага. Образувани били много чети и дружини, които признали за главни свои вождове Мехмед Синап и Дертли Мехмед.[2]

Походите на родопските хайти вече не се ограничавали до близката равнина. Дружината на Аджи ага сега се отправила към Гюмюрджина, а Мехмед Синап и Дертли Мехмед тръгнали към София (юни 1793 г.)[3].

Докато хайтите действували в равнините, управителите и деребейовете в Родопите не им обръщали внимание. Но когато през 1797 г. хайти — турци от Егридеренско — нападнали с. Вълчево, ограбили го и го изгорили, управителят Сюлейман взел редица мерки против тях. В същност тези мерки били насочени главно към запазване на собствените му стада и на стадата на братята му. След смъртта на Сюлейман през есента на 1797 г. хайти, и този път турци от Егридеренско, нападнали Чепеларе и отчасти го ограбили.[4]

---

[1] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. I, стр. 125 и сл. Необходимо е да се отбележи, че в книгата на В. Дечев има много недоказани твърдения и голяма идеализация на Мехмед Синап. Поради това писаното от Дечев трябва да се приеме с големи резерви. От някои автори се изказват основателни възражения за родното място на М. Синап и за неговата роля на „народен защитник".

[2] Пак там, стр. 76, 128—129, 131.

[3] Пак там, стр. 76, 129—131.

[4] Пак там, стр. 73, 145, 152 и сл.

Решителни мерки срещу кърджалиите на Мехмед Синап били взети след назначаването на Кара Ибрахим за бюлюкбашия на Рупчоска околия. Кара Ибрахим си поставил за цел да ликвидира дружината на Синап, която се криела в планината Машергедик и покрай походите си в полето безпокояла и населението в Рупчоското корито. С помощта на войска и на своите сеймени Кара Ибрахим успял да убие Синапа към 1804 г., да разбие дружината му и да унищожи кулата му в с. Алъкьой. Аджи ага бил убит преди това от брат си, управителя Салих ага.[1]

6. Родопското население през периода на разложение на турския феодализъм и на революционните борби на нашия народ

През първите три четвърти на XIX в. станали дълбоки промени в обществено-икономическото развитие, в политическия и културния живот на България.

Старата турска военно-спахийска феодална система, подкопавана непрестанно от развиващите се в нейните недра стоково-парични отношения, се разложила напълно. Поради това тя не могла да служи повече като основа на въоръжените сили на Османската империя. В 1826 г. турското правителство се заело по примера на европейските държави да организира редовна войска и унищожило еничарите. В 1832 г. военно-спахийската система била официално отменена.

Премахването на спахилъка обаче не означавало освобождаване на селяните от феодална експлоатация. Турските бейове успели по различни начини да превърнат значителна част от спахийските земи в частни чифлици, една част от които били обработвани от селяните на исполица, а друга част — с наемни работници. Селяните, които притежавали своя, нечифлишка земя, били отрупани с тежки данъци и повинности от турската феодална държава.

Непоносимо тежък бил десятъкът, при събирането на който деморализираните турски чиновници вършели нечувани злоупотребления, грабели и измъчвали безпощадно селяните. Въпреки официалното премахване на ангарията в действителност селяните били заставяни да работят принудително без пари или срещу нищожно възнаграждение. Освен всичко това бедното селско насе-

[1] Пак там, стр. 79, 152 и сл.

ление било жестоко експлоатирано и притеснявано от алчните български чорбаджии-лихвари, събирачи на десятъка и пр.

През втората четвърт на XIX в. настъпил силен подем в развитието на промишлеността и търговията. Възникнали много нови занаяти, броят на занаятчиите, произвеждащи за пазара, непрестанно се увеличавал. Търговците почнали да организират манифактурни предприятия, които произвеждали стоки за широкия пазар на турската империя. Създадени били първите български фабрики. Българските градове, в които непрестанно прииждали бедни селяни да търсят поминък, се издигали и превръщали в центрове на оживена стопанска дейност. Ускореното развитие на промишлеността довело до възникване на редица нови градове. Заедно с това нараствала все повече обмяната между селото и града, развивал се единен вътрешен пазар в България.

С разпадането на старата военно-спахийска система и с развитието на промишлеността и търговията настъпили промени и в обществените отношения в България. Оформила се и укрепвала новата буржоазна класа. Заедно с това се развивал и процесът на образуване и утвърждаване на българската нация. Най-напред в градовете, а после и в селата се зародило силно движение за българска национална просвета, която изиграла важна роля в утвърждаването на националното самосъзнание на българския народ. Наред с това започнало и се разширявало движението за освобождаване на българския народ от експлоатацията и духовното робство на поквареното висше гръцко духовенство начело с Цариградската гръцка патриаршия.

Турската феодална държавна система винаги задушавала обществено-икономическото и културното развитие на България. Но през XIX в., когато въпреки огромните пречки, създавани от тази система, започнали да се развиват капиталистическите отношения и националната просвета, турското феодално господство станало непоносимо. Феодална Турция, превърната в полуколония на западните капиталистически държави, легнала като огромно бреме върху гърба на българския народ. Турското правителство непрестанно увеличавало и без това тежките данъци. Своеволията, злоупотребите, грабежите и насилията на турските бейове и чиновници нямали граница.

В страната вървулвали разбойници, които обирали и убивали безнаказано мирните българи. Турските феодали начело със султана разхищавали по най-безмилостен и престъпен начин националните богатства на България.

Всичко това съсипвало селяните и занаятчиите, спъвало развитието на земеделието, промишлеността и търговията. Турското феодално господство станало несъвместимо с развитието на новите производителни сили в България.

Единственият изход от това непоносимо положение било събарянето на турската феодална система чрез въоръжена борба. Ето защо наред с борбата за национална просвета и за премахване на чуждото духовно робство се зародило и национално-революционното движение. При това великите български национал-революционери издигнали като знаме на борбата за събаряне на султанския деспотизъм най-възвишените за онова време демократични принципи: 1) правото на всеки народ и на всеки човек за национално самоопределение, за свободно изповядване на вярата и убежденията си; 2) освобождаване на трудещите се маси от експлоатация на феодалите и на техните съдружници — чорбаджиите; 3) пълно равенство пред законите на всички народности и на всички хора в България независимо от тяхната национална принадлежност и религиозни убеждения; 4) съюз между балканските демократични републики.

Великите български революционни демократи Васил Левски, Христо Ботев и др. призовавали турските трудещи се маси за обща борба срещу султанския деспотизъм и феодалната експлоатация в името на свободата и равенството, в името на демократичното управление и братството между народите.

Развитието на капиталистически форми на производство в България през XIX в., колкото бавно и да се извършвало, не могло да не засегне и Родопската област, макар че тя поради планинския си характер и крайно лошото състояние на съобщенията, както и поради помохамеданчването на по-голямата част от тамошното българско население била твърде откъсната от останалите части на страната. Близостта на такива значителни търговско-промишлени центрове, като Пловдив и Пазарджик от северната страна на Родопската област, и на редица градове южно от нея, в Беломорска Тракия, съдейству-

вала за развитието на стоково-паричните отношения в родопските селища.

През първата половина на XIX в. и в Родопската област наред с домашната промишленост възникнали много нови занаяти, свързани с развитието на пазара. Освен това голяма част от домашната промишленост, произвеждаща по-рано за нуждите на самите домакинства, била включена в организираните от търговците пръснати манифактурни предприятия. За съжаление сведенията за развитието на промишлеността и изобщо за стопанския живот в Родопската област през този период са още съвсем оскъдни. Но несъмнено е, че в сравнение с другите части на България развитието на промишленото производство в тази област било по-слабо. По-значителен подем настъпил в производството на шаяци, аби, чорапи и други изделия. За това спомогнало развитието на скотовъдството, което било главен поминък на родопското население. Докато българомохамеданите се занимавали главно със земеделие и скотовъдство, българите християни упражнявали и разни занаяти — абаджийство, дюлгерство, шивачество, бакърджийство, железарство, каменарство и пр.[1]

През XIX в., във връзка с бързото нарастване на градовете и с издигането им като центрове на стопанския живот, се засилило много и търсенето на вълната и на грубите вълнени произведения — аби и шаяци. Търсенето на тези произведения нараснало още повече вследствие на масовото им закупуване от турското правителство за нуждите на създадената редовна войска.

В 1826 г. султанското правителство наредило на пловдивския назърин да продължава закупуването на вълна, защото на селата в Пловдивска област било възложено да приготвят потури и друго облекло за войската.[2] Следната година правителството издало нова заповед за закупуването на шаяк от Пловдивско за нуждите на войската. При това с тази заповед се нареждало част от шаяка да се изпрати в Пловдив, където да се изработят необходимите антерии, потури и аби.[3] Няма съмнение, че

[1] С. Н. Ш. (Стою Н. Шишков), Животът на българите в Средня Родопа, Пловдив, 1886, стр. 20—27.
[2] Документи за българската история, т. III, София, 1940, стр. 86.
[3] Пак там, стр. 87—88.

част от вълната и шаякът се купували от родопските селища.

Но шаякът и изработените от него дрехи в Пловдив и в пловдивските села се оказали съвсем недоброкачествени. Поради това същата 1827 г. султанското правителство наредило на мютесарифа в Чирмен да се погрижи за купуването на доброкачествен шаяк от Ахъчелеби и Карадере (р. Черна, по горното течение на която са разположени Пашмаклъ (Смолян), Райково и Устово). „Миналата година — пише правителството — бяха приготвени потури за победоносните войски по 14 гроша чифта от по-добро качество и по 11 гроша чифта от подолно качество шаяк, набавен от Пловдив и околностите му. Но тъй като тоя шаяк беше рядък (т. е. тънък, б. м.) и прост, не можа да трае дълго и за един-два месеца потурите се изпокъсаха. Решено е, щото потурите, които с божа воля ще се раздадат идещата година на Гергьовден, да бъдат приготвени от шаяк, който се изработва в Ахъчелеби и Карадере, като е пресметнато, щото по-големите потури да струват по $17\frac{1}{2}$ гроша, а средните — по 16 гроша и 25 пари, сметнато по 74 гроша аршина. Макар и да се явява една разлика от по $3\frac{1}{2}$ гроша на един чифт между цената на миналогодишните потури и тия, които ще се приготвят с ахъчелебийски и карадеренски шаяк, но поради здравината и доброкачествеността на казания шаяк и обстоятелството, че тия потури ще траят цяла година и понеже горепоменатите места са под ваше ведомство (т. е. под ведомството на чирменския мютесариф, б. м.), наредено е да Ви се изпратят необходимите суми чрез пощата от страна на оръжейния склад, артилерията и императорското музикално отделение и след като получите тия суми, да наредите да се купи от тях исканото количество шаяк, който постепенно да се изпрати в Цариград"[1].

През 1827 г. правителството наредило да се закупят нови големи количества шаяк и аби от Пловдивско и Пазарджишко за изработването на ямурлуци, пояси и пр. за войската. Само от Пазарджишко трябвало да се доставят 11 500 топа аба. При това правителството установило съвсем ниска цена на шаяка — 48 пари на аршин, макар на пазара да се продавал по 60—65 пари.[2]

[1] Документи за българската история, т. III, стр. 97—98.
[2] Пак там, стр. 103, 104.

В следващите години закупуването на шаяци и аби от Родопската област за нуждите на войската нараствало все повече. Със заповед на правителството от 16 август 1829 г. било наредено на чирменския каймакамин да улесни пренасянето на 80 000 аршина шаяк от Пловдивско и 2200 топа аба и бозяв шаяк за Цариград.[1] В 1832 г. правителството възложило на предприемачи да доставят от Ахъчелебийско и Даръдере (Златоград) 1 000 000 аршина шаяк, и то колкото може по-бързо, защото наближавал Димитровден, когато щели да се раздават зимните дрехи на войската. „Ето защо — добавя се в заповедта до чирменския каймакамин — без всякакво по-нататъшно бавене да се изтъче и приготви в няколко месеца и останалото количество доброкачествен шаяк според изискваните условия и без да се губи време, постепенно да се изпраща в Цариград. За всичко това повторно ще трябва да се напомни на ония, които са се задължили да набавят цялото количество.[2]" В 1834 г. Портата възложила на пазарджишкия воевода да закупи 30 000 топа доброкачествена аба.[3] На следната година (1835) правителството наредило да се изтъкат 1 000 000 аршина шаяк в Ахъчелеби и Даръдере. Както изглежда, произвежданата в този край вълна не достигала за изпълнението на честите и големи поръчки на правителството. Поради това то наредило да се купува вълна в Ломско и да се изпраща в Ахъчелебийско.[4]

Както се вижда, голяма част от доставките на аби и шаяци за нуждите на войската се падали на Родопската област, където населението се занимавало предимно със скотовъдство. Доставките от родопския край продължили и в следващите години. Същевременно нараствало търсенето на тези произведения за нуждите на увеличаващото се градско население, за нуждите на развиващата се занаятчийска и манифактурна промишленост. През 30-те години на XIX в. нуждата от вълна, аби и шаяци нарасnала толкова много, че турското правителство, за да осигури изпълнението на доставките за войската, въвело монопол върху вълната и наредило да не се „продава

1 Пак там, стр. 119.
2 Документи за българската история, т. III, стр. 166.
3 Пак там, стр. 195.
4 Пак там, стр. 201.

нито един топ аба било на търговците, било на някои други места", докато не се задоволят държавните нужди.[1]

Доставките за войската и нарастващото търсене на вълна, аби и шаяци не могли да не дадат тласък за развитието на скотовъдството и на текстилната промишленост в Родопската област. Правителствените доставки обаче се извършвали по определени от правителството извънредно ниски цени. Освен това турските чиновници и предприемачи вършели големи злоупотребления и насилия при изпълнението на доставките. Всичко това убивало стремежа на непосредствените производители към увеличаване на производството. От правителствените доставки извличали облаги турските чиновници, разните каймаками, мютесарифи, воеводи и пр., които поради отсъствието на всякакъв контрол и при царящия в империята произвол ограбвали по разбойнически начин трудещото се население.

От правителствените доставки извличали облаги и местните родопски феодали. Във всяко родопско селище имало по един бей или ага, който се разпореждал като неограничен монарх с правата и имота на населението. С нахлуването на стоково-паричните отношения и в Родопската област през XIX в. се засилвала алчността и грабителските стремежи на тия бейове и аги, известни под името „деребейове". Те заграбили най-добрите ниви, ливади и пасища, имали големи стада овци и едър добитък, заставяли селяните да им работят безплатно, отнемали насилствено имотите както на българите християни, така и на българите мохамедани.[2] При изпълнението на правителствените доставки даребейовете се съюзявали с деморализираните султански чиновници и грабели жестоко беззащитното население.

Родопските селяни, както българохристияните, така и българомохамеданите, били жестоко експлоатирани и притеснявани от търговците, предприемачите и манифактуристите. Особено безпощаден и жесток бил в това отношение пловдивският капиталист Гюмюшгердан, един от крупните доставчици на турското правителство. Ето как въз основа на спомените на стари хора В. Дечев описва

---

[1] Пак там, стр. 247.
[2] Ст. Н. Шишков, *Животът на българите в Средня Родопа*, стр. 80—82.

експлоатацията на родопските селяни от Гюмюшгердан: „От 1861 до 1865 г. мухтар (кмет) и кабзамалин (данъчен бирник) на християните в Чепеларе е бил Стар-Радкович син Кьор Гого. Едновременно с това Кьор Гого е бил и Гюмюшгерданов посредник (комисионер) по приготвянето облекло (аби и чорапи) за турската войска. Гюмюшгердан в качеството си на пловдивски богаташ и предприемач по доставката на облеклото е имал голямо влияние пред турските управници. Влияние са имали и неговите люде (посредници) в рупчоските села. Гюмюшгердан купувал вълна и чрез посредниците си я раздавал на жителите в Чепеларе, Широка лъка, Райково, Устово и др. села да правят от нея аби и плетат чорапи, разбира се, по доброволно съгласие и със заплащане на труда. Много чепеларски жени, за да изкарат по някоя пара, зели от Гюмюшгердановия посредник — Кьор Гога — вълна, за да правят аби и чорапи, но с тая работа си изпатили. Доброволното работене скоро се превърнало в ангария. Гюмюшгердан настоявал по-скоро да се работят абите и чорапите, а жените, щат не щат, трябвало да вземат още вълна за нови партиди аби и чорапи; но най-лошото е било това, че възнаграждението за положения труд не било плащано редовно и добросъвестно. Под предлог, че ставали големи фири (похабяване на вълната), жените получавали досущ малки суми за труда си, защото фирите не били спадани. Освен това жените били тормозени и в друго отношение. Гюмюшгердан се изхитрил и поискал от турските управници неколцина сеймени (полицейски стражари), които да му съдействуват за по-скорошното изработване на абите и чорапите. Такъв сеймен дошел и в Чепеларе. Той дене почивал и спел, а ноще ходел по махалите, да се взира в коя къща свети, кои жени предат, ткаят и плетат и кои почиват и спат. На другия ден след нощния оглед „хайлезите" жени си изпащали. Сейменът ги ругаел, заплашвал и често биел, а посредникът и мухтарят Кьор Гого все повече и повече раздавал вълна за работене"[1].

По същия начин, с помощта на турската власт и местните турски големци, Гюмюшгердан експлоатирал бедното българомохамеданско и българохристиянско население в много други родопски села. В Ахъчелебийско

[1] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. 1, стр. 253—254.

селяните били дълго време експлоатирани от пашмаклийския (смолянския) чорбаджия хаджи Брахом, доставчик на аби и шаяк за турската войска. Поръчител на хаджи Брахом пред турската власт бил одринският банкерин Якуб сараф. Като гаранти на хаджи Брахом пред банкерина пък били няколко по-заможни българи мохамедани и българи християни в околията. Когато хаджи Брахом фалирал, а наскоро след това умрял, той оставил 1000 лири дълг за неизпълнена доставка. Тогава наследниците на поръчителя Якуб, който също умрял, завели дело и осъдили гарантите на хаджи Брахом да заплатят неговия дълг. Те обаче успели да измамят селяните и с помощта на пловдивския мютесариф ги заставили да платят сумата 1000 лири. Предприятието по доставката на аби и шаяци в Ахъчелебийско минало в ръцете на Гюмюшгердан.[1]

Предприемачи по доставката на аби и шаяци за войската, мютесарифи, каймаками и воеводи, местни родопски деребейове, аги и чорбаджии — всички тези жадни за пари грабители се съюзявали и взаимно си помагали в ограбването на бедното родопско население без разлика на вяра и народност. Към тях се присъединявали турските чиновници по събирането на десятъка, а по-късно откупвачите на този тежък данък във феодална Турция. Както навсякъде в България, така и в Родопската област десятъкът станал особено тежък след Кримската война, когато изпадналата в пълна зависимост от западните капиталисти феодална Турция стоварила върху гърба на селяните огромните си външни задължения и грамадните разходи за издръжката на паразитната феодална класа начело със султана.

Родопските селяни, преживели безброй насилия и страдания от турските завоеватели, привикнали с немотията на икономически изостаналия Родопски край, се отличавали с кротост и покорство, с примирителност в оскъдния си живот. Такива ги рисуват редица автори, които са се родили и живели сред родопското население още преди освобождението на България от турско робство. Но грабежите на предприемачи, местни феодали,

---

[1] П. А. Маринов, Един неотбелязан в историята бунт в Родопите през 1865 г., сп. Исторически преглед, год. VIII, кн. 4—5, стр. 465.

разни мютесарифи, каймаками и чорбаджии в Родопската област взели такива размери, особено след Кримската война, че дори и непретенциозните, задоволяващи се с най-оскъдна храна бедни родопчани почнали да се бунтуват.

За такъв бунт споменава Найден Геров в едно свое писмо от 8 април 1859 г. до руския консул в Одрин Н. Д. Саупин. Геров съобщава, че станала „буна в Ахъчелеби“ поради заставянето на селяните да платят дълга на хаджи Брахом.[1] По-късно, когато Гюмюшгердан взел в свои ръце доставките на аби и шаяци от Ахъчелебийско и почнал да експлоатира бедните жители още по-безпощадно от своя предшественик, а същевременно турското правителство увеличило двойно и повече десятъка, селяните се вдигнали масово срещу своите жестоки експлоататори и мъчители. В писмо от 1865 г. до Ал. Семенович, чиновник в руското консулство в Цариград, Н. Геров пише: „Ползувам се от случая да Ви съобщя найсвежата и заедно с това небезинтересна новина от нашия край. Тези дни жителите на Ахъчелеби, един от окръзите на Пловдивския санджак в Родопските планини, се възмутили и открито се противопоставят да платят десятъка напълно по новото постановление, според което трябва да дадат на държавата вместо една, две десетини от земните произведения, а често и повече. Мюдюринът пише, че отвсякъде прогонили заптиетата и около 1800 въоръжени със сопи се движат към главния град на окръга, умножавайки се по пътя с нови тълпи. Той моли да му пратят подкрепления за усмиряване на метежниците. Ще видим какво ще излезе от това, но засега аз не виждам нещо от голяма важност“[2]. В друго писмо от 10 ноември 1865 г. до граф Игнатиев в Цариград Н. Геров обяснява „смущенията“ в Ахъчелебийско с притесненията на Михалаки Гюмюшгердан.[3]

---

[1] Документи за българската история, т. I, София 1931, стр. 83. Върху сведенията на Н. Геров за недоволството и бунта на родопското население обърна внимание пръв П. А. Маринов, Един неотбелязан в историята бунт в Родопите през 1865 г., стр. 465—468.

[2] Архив Найден Геров, т. II, София, 1932, стр. 254.

[3] Документи за българската история, т. I, стр. 380. По-подробно за движението на населението в Ахъчелеби през 1865 г. вж. у П. А. Маринов, Един неотбелязан в историята бунт в Родопите през 1865 г., стр. 465 и сл.

Трудещите се бедни селяни и занаятчии българомохамедани страдали еднакво със своите братя българи християни в Родопската област. Тежко било положението и на селяните българомохамедани, и на селяните християни. В икономическо отношение положението на българомохамеданите било дори по-лошо от това на българите християни. Както навсякъде в България, така и в Родопската област българите християни проявявали по-голяма предприемчивост и мнозина от тях успявали в условията на развиващите се стоково-парични и капиталистически отношения да си създадат по-добро материално положение. Но те пък страдали от жестоката национална и религиозна дискриминация на господстващата турска феодална класа. Понеже както българомохамеданските, така и българохристиянските селяни страдали еднакво от експлоатацията, грабежите, злоупотребленията и насилията на турската феодална власт, на предприемачите и местните феодали, те задружно се вдигали срещу органите на властта и агентите на капиталистите-предприемачи.

Тази борба на селяните и занаятчиите българомохамедани и българи християни срещу техните експлоататори и грабители била обаче стихийна, неорганизирана, резултат на крайно възмущение и отчаяние. Българомохамеданските и българохристиянските трудещи се маси в Родопската област не могли да стигнат до съзнанието, че техните интереси са еднакви, че техният общ враг, срещу когото трябва да поведат задружна борба, са местните феодали, експлоататорите-предприемачи и самата турска феодално-деспотична система. Пропагандата на революционните демократични идеи не могла да стигне до родопските трудещи се маси и да пояснй тяхното съзнание. Трудещите се бедни българомохамедани не само останали настрана от великото освободително движение, но заели и враждебно отношение към Априлското въстание през 1876 г., а някои от тях се оставили да бъдат използувани от местните феодали като слепи оръдия срещу въсталалите им братя българи.

Причините за това печално явление в живота на родопските българомохамедани са много. Главната причина се крие безспорно в оня религиозен фанатизъм, който турската феодална класа успяла да разпали в душата на насилствено похомаденчаните българи. Тези синове

и дъщери на българския народ помнели и след помохамеданчването си своя български произход, повечето от тях запазили българския си език, българските си нрави и обичаи, поддържали връзки със свои роднини християни. Но господствуващата турска феодална класа, за да укрепи своята власт, правела всичко възможно да разедини българите християни с българомохамеданите, като разпалвала у последните дива религиозна омраза срещу техните братя само затова, защото те не променили вярата си.

С помощта на религиозната пропаганда и на религиозното възпитание в разните медресета турската феодална класа успявала да вдъхне у някои българомохамедани такъв фанатизъм, че самите те насилствено помохамеданчени, почвали да упражняват насилия върху българите християни, за да ги принудят да приемат мохамеданството. Насилственото помохамеданчване на българи продължило, макар и не масово, както навред в България, така и в Родопската област до края на турското робство. При това турската феодална класа внушавала на непросветените помохамеданчени българи, че с приемането на мохамеданската вяра те стават вече част от господствуващата нация, стават „господари", макар тия „господари" да били така жестоко експлоатирани от турските феодали, както и българите християни.

За разединението на българомохамеданите и българохристияните в продължение на векове съдействувало и дълбокото невежество, в което живеело бедното родопско население. Турската феодална класа държала в невежество българомохамеданите и турските трудещи се маси, за да може да ги държи в покорство и да ги използува като оръдия срещу пороботеното българско население. Но и непомохамеданченото българско население в Родопската област било непросветено. Поради бедността и малочислеността си българите християни не могли да поддържат добри училища. По думите на В. Дечев в Чепеларе през 70-те години на XIX в само един българин — Тодор Г. Демирев (Тотката) — получавал български вестници и могъл да чете както трябва, макар че много години преди това в селото имало училище.[1]

Но въпреки всички усилия на турските завоеватели да издигнат непреодолима преграда между българите

[1] В. Дечев, Миналото на Чепеларе, ч. II, стр. 269—270.

християни и българите мохамедани чрез разпалване на религиозен фанатизъм, те, общо взето, запазили добрите си отношения като хора с еднакъв произход и език, с еднакви нрави и обичаи, еднакво страдащи от турските експлоататори и угнетители. Добрите отношения между българомохамеданите и българохристияните в повечето селища на Родопската област се запазили дори и в дните на най-големи изпитания за българския народ. Ето какво разказва наскоро след Освобождението на България Ст. Н. Шишков, роден в родопското село Устово.

„Никогаж източний фанатизм не е намирал убежище у помаците, при всичко че съ ся употребявали всевъзможни средства от разни фанатици пришелци, за да събудят старий воинствен дух у тях, да ся ползуват от простодушието им и с това да ги насъскват, за да вдигнат неприятелска ръка против едноплеменниците си българи. Разбира се, че с такива средства съ разпалвали фанатизмът у няколко единици простодушни помаци за грабежи и убийства над българите, но това са частни случаи, които не могът да ся стоварят на всичките. До преди последните събития, дружеските отношения на помаците към българите съ били тъй тесно свързани помежду им, щото Родопите съ се радвали на пълна тишина и спокойствие. Като господарствен народ помаците не съ употребили никакви насилия и пакости над българите и последните много често съ играли решаваща роля и влияние над тях. Когато целий Балканския полуостров бе пламнъл в 1876 година и на всякъде се чюваха стенания, бесения, убивания и горение, Родопите бяха тихи иосвен едни страхове друго нищо не се извърши . . . в тях, при всичко че много от помаците родопски участвоваха, омаяни от пришелци фанатици, в прочютите приключения на Батак и Перущица. В тия критически и ужасни за българинът времена в Родопите не стана нито един пожар, нито едно убийство и грабеж.“[1]

[1] Ст. Н. Шишков, Животът на българите в Средня Родопа, стр. 73—74.

Трета глава

БЪЛГАРИТЕ МОХАМЕДАНИ В РОДОПИТЕ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО ОТ ТУРСКО ИГО ДО ДЕВЕТИ СЕПТЕМВРИ

1. Българите мохамедани през Освободителната война

Априлското въстание издълбало непреодолима пропаст между българския народ и турските феодали. То поставило пред световната общественост с всичката му острота въпроса за ликвидиране на турския феодализъм в българските земи и за създаване на свободна българска национална държава.

Под натиска на Русия в края на 1876 и началото на 1877 г. била свикана в Цариград конференция от представители на великите сили за разглеждане на българския и босненско-херцеговинския въпроси. Конференцията изработила проект за създаване на две български автономни области, обхващащи Мизия, Тракия и Македония.[1] Столица на Източната българска област трябвало да бъде Търново, а на Западната — София. Голямата част от българомохамеданите (главно тази, населяваща Западните и отчасти Средните Родопи) трябвало да влезе в Източната българска област. Цариградската конференция признала по този начин българския народ като народ, живеещ в определени географски граници и имащ право на свободен живот.

Турция обаче, подстрекавана от Англия, отхвърлила решенията на Цариградската конференция за даване на автономия на България, Босна и Херцеговина. Поради това, за да освободи България, Русия решила да прибегне до силата на оръжието. На 24 април 1877 г. тя обявила война на Турция.

[1] Протоколи на Цариградската конференция, превел Т. Икономов, София, 1885, стр. 216—217.

Няма съмнение, че в случая руският царизъм се ръководел от свои собствени цели и интереси. Чрез войната той се стремял да отбие надигащата се революционна вълна в Русия, да укрепи своето влияние на Балканите и да промени режима на Проливите, а заедно с това да завладее и нови територии в Азия.[1] Но не тези цели, а освобождението на България определило основното историческо съдържание и значение на Руско-турската война от 1877—1878 г.

Българският народ посрещнал войната с неописуем ентусиазъм и надежда за близко освобождение. Изразител на неговите мисли и чувства, на вярата му в освободителната мисия на Русия станало Българското централно благотворително общество, което било само легална форма на Българския революционен централен комитет. То отправило пламенно възвание към българите, в което ги п)изовало да посрещнат руските войски като братя и да се дигнат на въоръжена борба в тяхна помощ. Когато през юни 1877 г. руските войски преминали Дунава при Свищов и навлезли в България, българското население от градове и села ги посрещнало като освободители. То се стремяло да им окаже всестранна помощ за бързия разгром на петвековните поробители. Във всички части на българското отечество се образували въоръжени чети, които водели партизанска война срещу врага. В Беломорска Тракия и Родопите действувал отрядът на легендарния капитан Петко войвода, който закрилял местните селяни, без разлика на религиозна и народностна принадлежност, от насилията на турските бейове.[2]

Българомохамеданите посрещнали войната със смесени чувства. Отначало до тях достигали само смътни слухове за хода на военните действия. Онези българомохамедани, чиито братя, мъже и синове били мобилизирани в турската армия, трепнели от страх за тяхната съдба. Турските власти, от друга страна, разпространявали сред българомохамеданите различни измислици. Те говорели, че при едно поражение на турската армия „московците

[1] Г. Д. Тодоров, Временното руско управление в България през 1877—1879 г., София, 1958, стр. 40.

[2] Ст. Н. Шишков, Беломорска Тракия в Освободителната война през 1877—78 г., Пловдив, 1929, стр. 54.

и комитите ще ги изколят"[1]. За да вдъхнат вяра у българомохамеданите в победата на Турция (много българомохамедани дезертирали от турската армия), в началото на войната турските софти разпространявали слухове за непобедимостта на турската армия, която щяла уж с помощта на Англия да разбие на пух и прах русите. Те уверявали, че „ингелизът е пратил имдат (помощ) на падишаха бинове памторе (хиляди параходи), та са заградили пътя на москова откъм Дунава"[2].

Заедно с това турските власти и софтите се стремели да раз. алят религиозен фанатизъм у българомохамеданите, да заличат у тях всякакво чувство за една народност с българите християни и да ги настроят срещу тях. За тази цел, а също и за да уплашат българското християнско население в Родопите, турците довели трима българи от Пловдивско, осъдени на смърт по обвинение в революционна дейност, и ги обесили публично — единия в Устово, другия — в Райково, а третия — в Широка лъка. Никой обаче от местните първенци, дори и тия, които се считали за най-зли и фанатични, не приели да присъствуват при бесилката.[3]

Болшинството от българомохамеданите продължавали да се отнасят добре със своите братя—българите християни. Благодарение на тяхната вековна закрила, която продължила и през Освободителната война, българохристиянските селища в Родопите оцелели. „Малкото групирано и оцеляло от и след помохамеданчването българохристиянско ядро в Родопската област — пише с основание пламенният изследовател на историята на родопските българи и съвременник на Освободителната война Ст. Н. Шишков — дължи своето просъществуване в дълбините незнайни и недостъпни в тоя планински океан само на съплеменниците си българо-мохамедани при тях и около тях."[4]

След разбиването на армията на Сюлейман паша при Пловдив деморализираните нейни части се втурнали в

[1] Ст. Н. Шишков, Родопските помаци от обществено-икономическо гледище и причините за изселването им, сп. Родопски напредък, год. I, кн. 3, стр. 128.

[2] Ст. Н. Шишков, Тридесет години назад, сп. Родопски напредък, год. V, кн. 5, стр. 188.

[3] Ст. Н. Шишков, Родопските помаци от обществено-икономическо гледище и причините за изселването им, пос. сп., кн. 2, стр. 93 и 94.

[4] Ст. Н. Шишков, Българо-мохамеданите (помаци), Пловдив, 1936, стр. 70.

Родопите към районите, населени с турци и българомохамедани. По своя път те подлагали на грабеж и насилия българохристиянското население. Но българомохамеданите взели под своя закрила българохристиянските селища в Родопите, през които минавали ордите на Сюлейман паша, и не позволили да бъдат разорени. Твърде често българите християни бягали в близките „помашки села и колибаци, гдето те намираха и защита, и храна, и редко братско съчувствие“[1].

По петите на отстъпващата турска армия обаче вървели руските авангардни части. Едновременно с настъплението на главните руски сили към Одрин командуването на руската армия изпратило отделни войски и отряди в Родопите. На бригадата на генерал Чернозубов било възложено да се спусне през Родопите за Гюмюрджина. На 17 януари 1878 г. тя навлязла в долината на р. Арда. Не след дълго време били освободени Ахъчелебийско (Смолянско) и Мастънлийско (Момчилградско). Една казашка част под командата на генерал Черевин освободила Павелско, Хвойна, Чепеларе, Устово, след което се спуснала през Палас (Рудозем), Даръдере (Златоград) и Кушукавак (Крумовград) в Димотика. В своя поход в Родопите руските войски били активно подпомогнати от местни въоръжени чети, съставени от българи християни.[2]

Със стъпването си в България командуването на руската армия отправило към мюсюлманското население възвание, в което го призовавало да остане по местата си, заявявайки, че то ще бъде третирано както християнското население и ще му бъдат осигурени религиозна свобода и сигурност за живота и имота. И наистина командуването изпълнявало своето обещание. Под влияние обаче на турските власти на някои места турското население напуснало своите огнища и се отправило за Родопите и Македония.

Българомохамеданите посрещнали руските войски без каквато и да била проява на враждебност, дори „радушно и дружелюбно“[3]. Само една малка част от бъл-

[1] Ст. Н. Шишков, Родопските помаци от обществено-икономическо гледище и причините за изселването им, пос. сп., кн. 2, стр. 94.

[2] Петко войвода, Сборник статии и материали. София, 1954, стр. 58.

[3] Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации Болгарии в 1877—78—79 гг., Санктпетербург, 1903, вып. 5, стр. 320; вж. и 332.

гаромохамеданите се поддала на версиите на турските власти, че уж по своя път русите избивали мохамеданите. Поради това те напуснали своите села и избягали в Бабешките колиби и Македония. Скоро обаче те се уверили, че руските войски се отнасят добре към мирното мохамеданско население и се завърнали в селата си, при което намерили имота си непокътнат.[1] В установеното по места временно гражданско управление наред с българите християни участвували и българи мохамедани. Така например във временния управителен съвет в Устово влезли и българомохамедански първенци. След това съветът разгласил „из помашките села да не напускат домовете си, (всеки) да си гледа спокойно своята работа"[2]. Силно привързани към своята земеделска и скотовъдна работа, българомохамеданите заживели спокоен живот, като установили добри отношения със своите братя — българите християни — и руските войски, квартируващи в някои родопски селища.

В резултат на сношенията им с руските войски у българомохамеданите започнали да изчезват напластените вследствие вековната противохристиянска пропаганда на турските софти чувства на недоверие и страх от „москowите". Сближавал ги общият славянски език. За българомохамеданите турският език бил винаги мъртъв, чужд език. Обикновено те знаят само обикновените турски поздравителни думи и числата до 100 или хиляда. Техен роден език, с който си служат всекидневно, е българският. Поради това руският език се оказал за тях близък. Те с охота възприели редица руски думи. „За забележаване — пише съвременникът Ст. Н. Шишков, — че във време на дохождането на русите в 1878 г.... помаците свободно разбираха руския език, а русите — местният. От тогава и до днес останаха няколко руски думи, които помаците с охота изговарят"[3].

2. Санстефанският мирен договор, положението на родопското население и метежът на сенклеристите

Краят на войната и сключването на Санстефанския мирен договор били посрещнати с всеобща радост от

[1] Ив. Вазов, В недрата на Родопите, София, 1904, стр. 35—36.
[2] Ст. Н. Шишков, Тридесет години назад, стр. 208.
[3] Ст. Н. Шишков, Устово — Ахъ-челебийски окръг, Пловдив, 1885, стр. 21.

българския народ. По силата на мирния договор била образувана свободна българска държава, в която влезли почти всички тогавашни бъл арски земи, в това число и областите в Родопите, населени с българомохамедани. Източната граница на българската държава трябвало да мине от Боругьол на Бяло море по посока на Чалтепе, през Карабалкан до реката Арда. •Оттам се отправяла към Чирмен и по-нататък към Черно море.[1] Само Ахъчелебийско (Смолянско) останало вън от българската държава.

Според Ст. Н. Шишков по време на преговорите за сключване на мира гръцкото духовенство било изпратило чрез измама прошение от името на населението на Ахъчелебийския окръг до Високата порта, в което се казвало, че уж населението не искало да се отдели от Турция и да се включи в българската държава. Поради това Ахъчелебийският окръг бил оставен на Турция.[2] В същност при воденето на преговорите руският представител ген. Игнатиев не настоявал да бъде включен на всяка цена Ахъчелебийският окръг в българската държава, понеже според решенията на Цариградската конференция този окръг оставал вън от България.

След сключването на Санстефанския мир положението на българомохамеданите и на цялото родопско население се коренно променило, тъй като турското правителство организирало така нареченото родопско въстание, в което се помъчило да увлече всички мохамедани. В края на януари 1878 г. в Родопите (главно в Средните и Източните Родопи) се струпали значителни маси от разбитата при Пловдив армия на Сюлейман паша и от турски бежанци, голяма част от които били взели участие в зверското потушаване на Априлското въстание и в кланетата през време на войната. Веднага след сключването на мирния договор турските власти в Беломорска Тракия начело с Исмаил паша започнали усилено да въоръжават и организират тези маси. От Цариград били изпратени специални емисари, между които бил и ходжата Мохамедоглу,

---

[1] Протоколите на Берлинския конгрес, превел Т. Икономов, София, 1885, стр. 2'6—217.

[2] Ст. Н. Шишков, Как Ахъ-челебийска кааза е била отхвърлена от Сан-Стефанския договор, сп. Родопски напредък, год. II, кн. 1, стр. 47—49.

„който започнал да призовава мюсюлманите на въстание против русите и за поголовно избиване на българите“[1].

Център на метежа станали Кърджалийската (тя влизала в границите на България) и Ахъчелебийската кази. Посредством заплахи и чрез разпалване на религиозния фанатизъм турските власти увлекли в метежа част и от местното мохамеданско, главно турско население. Но основните кадри на метежа се състояли от частите на Сюлейман паша и от бежанците-турци. Голямата част от българите мохамедани „били твърде неразположени към действията и поведението на башибозуците и нерядко помагали на българите (християни) да се въоръжават за противодействие на башибозуците“[2].

В края на март метежът обхванал Средните и Западните Родопи. Местните турски бейове, по народност българомохамедани, заставили една част от българомохамеданското население да участвува в метежа. Начело на отрядите на метежниците стояли едри турски бейове, известни със своите зверства над българите християни. В Северозападните Родопи се разпореждали бейовете българомохамедани — Ахмед ага Тъмръшлията и неговите близки сподвижници: брат му Исмаил ага, синът му Един ага, Еюб ага от с. Мугла, Хаджи Хасан ага от с. Триград, Барутинлията Ахмед ага, Дорковалията Ахмед ага и Дели Мехмед Лакавски.

В Източните Родопи се разпореждали едри турски бейове по народност турци, опетнени със зверства над българите. Най-видни от тях били Дели Омер ага от с. Герен (Пловдивско) и Топал Кара Юсуф.[3] В районите на метежа феодалите (бейовете) се разпореждали самовластно, като събирали данъци, раздавали правосъдие и налагали на обикновеното население редица феодални задължения. Това продължило и по-късно, когато част от тези райони се откъснали от Източна Румелия. „В Пещера ми разказваха — пише К. Иречек — че в „непредадените села“ (така били наричани откъснатите от Източна Румелия българомохамедански села — б. м.) сил-

---

[1] Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации Болгарии в 1877—78—79 гг., вып. 5, стр. 323.

[2] Пак там, стр. 337.

[3] Пак там, стр. 347; вж. Хр. п. Константинов, Непокорните села в Родопските планини, кн. I, Търново, 1887, стр. 16.

ните обират слабите, агите отнемат на селяните воловете, ако им се харесвали, или пък карали сиромасите да им жънат нивите"[1].

Турското правителство организирало въоръжена акция в Родопите или т. нар. Родопско въстание, под прякото ръководство на Англия. Метежниците се командували от английски офицери начело с Д. Б. Сенклер, който бил преди войната консул във Варна и Бургас и притежавал чифлик край Бургас. В същност метежът добил известна военна организация едва с идването на английските офицери в началото на март 1878 г. Дотогава начело на отрядите стояли турски офицери от бившата армия на Сюлейман паша. Дописникът на английския вестник „Дейли Нюз" пише, че с пристигането си в Родопите Сенклер организирал „една революция (касае се за метежа — б. р.), за която по-напред никой не мислеше"[2]. Сенклер се обявил за главнокомандуващ на метежниците и се преименувал в „Хидает паша". Но душа на метежа бил английският посланик в Цариград А. Лайард, от когото Сенклер получавал преки заповеди. „Английският посланик сър А. Лайард — пише френският историк А. Жонкиер, съвременник на събитията — повече филотурк, отколкото турците ... изпращаше пари... и офицери на планинците от Родопа, подигнати против русите"[3].

Англия и Турция отдавали много голямо значение на метежа, който не само се ръководел, но и се финансирал от английските капиталисти. По техния замисъл с метежа първоначално трябвало да се постигнат няколко важни цели: 1) да се попречи на руските войски да окупират родопските райони и да се създаде база за нова война с Русия; родопските райони имали голямо стратегическо значение за владеенето на Тракийската низина и за контрола на пътя Хасково—Пазарджик—София; при това отношенията между Англия и Русия при сключването на Санстефанския договор и след това до Берлинския конгрес били крайно изострени и водели до война; 2) да се използува метежът като довод срещу

[1] К. Иречек, Княжество България, том II, Пловдив, 1899, стр. 415.

[2] В. „Марица", бр. 16 от 19. IX. 1878 г.

[3] A. Jonquière, Histoire de l'Empire Ottoman, Paris, 1881, p. 80.

Санстефанския мирен договор, който уж включвал в българската държава огромни маси небългарско население, и т. н.

През март—април 1878 г. метежниците под командата на Сенклер извършили редица погроми над българските християнски села в Родопите и дори преминавайки демаркационната линия, заплашили гр. Хасково и ж. п. линия Цариград—Пловдив. Ето защо Русия се обърнала официално към Турция с искане да даде нареждане на своите власти в Родопите да прекратят всякакви враждебни действия и да разпуснат метежниците. Руското правителство предприело тази стъпка, понеже искало да не усложнява още повече обтегнатото положение. Турция обаче по съвета на Англия не пожелала да се съобрази с искането на Русия. Поради това командуването на руските войски в Южна България взело решителни мерки за отблъскване на нападенията на метежниците. Създадени били подвижни отряди от кавалерийски и пехотни части, снабдени с планински оръдия, които, подпомогнати активно от местното българско християнско население, нанесли силни удари на сенклеристите, като успели да ги изтласкат в края на април зад демаркационната линия, минаваща по р. Арда.

По този начин редица села, между които Павелско, Чепеларе, Дреново, Баюлиево, Острица, Борово и др., били освободени от тиранията на бейовете. През своето отстъпление сенклеристите не се поколебали да разграбят и опожарят и някои българомохамедански села. „При бегането си от Рупчоската околия — пише съвременникът на тези събития Хр. п. Константинов — въстанниците (така Константинов нарича сенклеристите — б. р.) напакостиха и на единоверците им помаци в Рупчовско и Ахъчелебийско. Те подпалиха и изгориха Рупчовските помашки села: Дреново, Борово, Богоутево и Лакавица — изгориха и дреновската джамия, пълна пълненичка с мартинкини патрони. На Ахъ-челебийските помаци напакостиха с това, гдето ги дигнаха да бегат към десните Ардини долове, тъкмо когато се бяха върнали от полетата със стадата си."[1]

Свиканият в Берлин през юни 1878 г. конгрес от представители на великите сили усложнил извънредно

[1] Хр. п. Константинов, Непокорните села в Родопските планини, кн. I, стр. 18.

много положението в Родопите. Конгресът разпокъсал освободената България на три части : Северна България заедно със Софийската област образувала самостоятелно българско княжество ; Северна Тракия (Южна България) образувала автономна област, наречена Източна Румелия ; Беломорска Тракия и Македония били оставени отново под пряка турска власт. Една част от родопските българи мохамедани останали в Източна Румелия, а друга — в Турция.[1]

Англия и Турция се опитали да използуват Берлинския конгрес и за разширяване на турския метеж в Родопите, за да възстановят напълно властта на турските бейове в Тракия или най-малкото да откъснат Харманлийско, Хасковско и северните склонове на Родопите от Източна Румелия. По предложение на Англия конгресът решил да се изпрати международна комисия в Родопите, която да проучи причините за метежа и специално мерките за репатриране на турските бежанци, главно бейове и аги, опетнени със зверства над българите християни, на които установеното в България временно руско управление не разрешавало да се завърнат в предишните си жителства. Международната комисия посетила Родопите срещнала се и със Сенклер в неговата главна квартира в село Каратарла. В хода на работата на комисията западните комисари се стремели да съберат „материали", доказващи, че за уреждане на бежанския въпрос било уж необходимо да се замени руската власт в Южна България с турска и руските войски — с международна окупация. Опирайки се на политическата активност на българите, Русия обаче решително се противопоставяла на тези стремежи на западните сили, поради което мисията на комисията завършила с неуспех. Временното руско управление разрешавало да се завърнат по своите места обикновените турски селяни-бежанци, но не и на бейовете, опетнени с насилия над българите.[2]

Неуспехът на комисията довел до появата на скептицизъм в редовете на метежниците. Сенклер бил принуден да напусне Родопите в края на 1878 г. Все пак отделни баши-

---

[1] П. Делирадев, Родопите като поселищна област и планинска система, София, 1937, стр. 40.

[2] Г. Д. Тодоров, Временното руско управление в България през 1877—1879 г., стр. 314.

бозушки банди продължавали да нападат мирните християнски села в Родопите. Обаче техните нападения били отблъсвани от местните български въоръжени чети и от селските караули. Селата в Ахъчелебийско (Смолянско) били защищавани от отряда на легендарния Петко войвода.

3. Положението на родопското население след Освобождението и въпросът за т. нар. „непокорни“ българомохамедански села

Освободителната война предизвикала изобщо големи изменения в живота на родопското население. По време на войната известна част от българите мохамедани напуснали своите родни места и се заселили в по-южните и източни райони на Родопите. Изселили се главно жителите на селата, които участвували в потушаването на Априлското въстание. Най-напред избягали главатарите на башибозушките шайки, като Ахмед ага Тъмръшлията, Ахмед ага Барутинлията и др., които опустошили Перущица, Батак и други родопски българохристиянски села. Българите мохамедани от селата на Чепинското корито се оттеглили към Бабешките колиби,[1] а жителите на тъмръшките села — към Ахъчелебийско и Доспатските планини.[2] Увлечени от общата вълна на масовото бягство на турското население, хиляди българи мохамедани напуснали завинаги Родопите и се заселили в Източна Тракия. Само в Кешанско след Освобождението били заселени няколко села (Акходжа, Калъчкьой, Курткьой, Коджахадър и др.) с българи мохамедани.[3]

Известна част от бежанците след края на войната се върнали в родните си места, но повечето останали завинаги в Турция, претопявайки се постепенно поради мохамеданската си религия в масата от турското население. Изселническото движение сред българите мохамедани продължило и след края на войната. То се подклаждало от турското правителство, което използувало за целта изпращаните от Цариград, Одрин, Гюмюрджина, Ксанти и др. градове ходжи и молли сред родопското българомохамеданско население. Поради това населението на много българомохамедански села, особено в басейна на реките

[1] Ив. Вазов, В недрата на Родопите, стр. 36.
[2] Ст. Н. Шишков, Из Беломорската равнина, Пловдив, 1907, стр. 7.
[3] Проф. д-р Л. Милетич, Разорението на тракийските българи през 1913 г., София, 1918, стр. 27.

Дермендере и Кричимска (областта Тъмръш), няколко години след Освобождението много намаляло.[1] Масово се изселвало и българомохамеданското население в Ловешко и Тетевенско.

Войната предизвикала не само големи размествания сред българите мохамедани в Родопите. Тя имала големи последици и за икономическия живот на родопското население. Бунтът на сенклеристите и изселническото движение предизвикали разстройство в селското стопанство, занаятите и търговията. Освен това в хода на войната били нападнати и отчасти разрушени някои от тъмръшките села, чиито жители участвували най-активно в потушаването на Априлското въстание. Всичко това обаче лесно можело да бъде нормализирано и възстановено, ако Родопската област останела като цяло в границите на освободена България. Но именно това не е станало.

Както бе изтъкнато, по силата на Берлинския договор Родопската област била разделена на две. По-голямата част останала в границите на Турция, като само Северните Родопи минали към Източна Румелия. Границата между автономната област и Турция минавала западно от Мустафапаша (Свиленград), пресичала Източните Родопи и достигала р. Арда — южно от Кърджали. След това по вододела между Арда и Марица отивала на запад, достигайки изворите на р. Места. Една част от родопското българомохамеданско население обаче, което живеело в Северните и Западните Родопи, отказало да се подчини на румелийската власт. Това били т. нар. непокорни села в басейна на реките Дермендере и Кричимска, на брой 21, и част от Бабешките колиби. С това българомохамеданското население в Източна Румелия намаляло значително.

Разделянето на Родопската област на две части първоначално не се отразило неблагоприятно върху поминъка на родопското население, в това число и на българите мохамедани, защото между Източна Румелия и Турция търговският обмен се извършвал свободно. Родопските овчари от селата по северните склонове на Родопите свободно закарвали на зимовище своите стада в

[1] Хр. п. Константинов, Непокорните села в Родопските планини, кн. I, стр. 7.

Беломорска Тракия. Свободно били изнасяни също произведенията на занаятчийската промишленост на населението в Ахъчелебийско (главно шаяци и аби) на пазарите в Пловдив, Хасково, Пазарджик и др. градове на Северна Тракия.

Обаче след съединението на Източна Румелия с княжество България положението на населението в Родопите се влошило. Границата между България и Турция пречела на търговския обмен между населението в централните, южните и западните райони на Родопския масив и Северна Тракия. Овчарите от българската част на Родопите изгубили право на свободен и безпрепятствен достъп до топлите беломорски полета. Това довело до упадък на овцевъдството, а във връзка с това и до упадък на абаджийството в Чепинското корито и в долината на р. Чая (Асеница).

След Съединението през 1885 г. стопанският живот на населението от долината на р. Арда и Западните Родопи, както на българохристиянското, така и на българомохамеданското, се насочил почти изцяло към Беломорието. Търговските връзки с градовете Пловдив, Хасково, Пазарджик и др. в Северна Тракия били прекъснати. Сега тяхното място като търговски центрове било заето от градовете в Беломорието и Одрин. В края на XIX и началото на XX в. особено много се издигат градовете Гюмюрджина и Ксанти, а в Източна Македония — Драма и Серес. До известна степен това се дължело на бързото проникване в Родопите на новата и доходна тютюнева култура, което засилвало стопанския обмен между родопското население и приморските земи.

За да укрепи своята власт в Родопите, турското правителство пристъпило към строеж на пътища и към създаване на по-големи военни гарнизони. Под ръководството на чуждестранни (главно немски) инженери и с безплатния труд на родопското население били построени пътища, свързващи Източна (Одринска) Тракия с Централните Родопи и Беломорието. Построен бил например път, свързващ Одрин, Ортакьой (Ивайловград), Кърджали, Егридере (Ардино) и Пашмаклъ (Смолян). Друг път бил прокаран от Пашмаклъ (Смолян) до Скеча (Ксанти). А трети — от Дьовлен (Девин) към долината на р. Места.[1] През Бе-

[1] Сп. Родопски напредък, год. I, кн. I, стр. 62.

ломорието била прокарана ж. п. линия, свързваща Дедеагач през Гюмюрджина, Ксанти, Драма, Серес със Солун. По-големи военни гарнизони били създадени в Пашмаклъ (Смолян), Палас (Рудозем), Дьовлен (Девин), Егридере (Ардино) и др.

След Съединението започва строеж на пътища и в българската част на Родопите. По долината на р. Чая (Асеница) в началото на XX в. било прокарано шосе до Чепеларе. Свързани били с долината на Марица също селищата в басейна на Стара река и Елидере (Чепинското корито). Прокарването на тези пътища улеснило експлоатацията на горите в северните склонове на Родопите. Започнало все по-усилено сечене и извозване на дървен материал, дърва, катран, борина и др. В началото на XX в. само от горите в басейна на р. Чая (Асеница) ежегодно били извозвани по 20 000—30 000 кубика дърва.[1] В края на XIX и началото на XX в. в полите на Родопите и в потоплите вътрешни места започнал да се сее тютюн.[2]

Основният поминък на родопското българомохамеданско население след Освобождението продължавало да бъде примитивното земеделие и скотовъдство. Но бедната и недостатъчна земя не можела да изхрани своите жители. Затова бедните българи мохамедани търсели други пътища да осигурят своята прехрана. Докато жените и децата се занимавали със селското стопанство, мъжете все по-масово навлизали в дърводобива. Пролет, лято и есен те работели също така като селскостопански работници в полето, извършвайки срещу нищожно възнаграждение най-тежка работа. Упадъкът на занаятчийската промишленост (абаджийството) изхвърлил на пазара голям брой свободни ръце.

Въпреки огромните богатства, които се криели в недрата на планината и по нейните склонове (горите), родопското население, особено българите мохамедани, живеело крайно бедно. Утвърждаващият се капитализъм в България след Освобождението не само не подобрил, но в някои отношения влошил живота на родопското население. Българската буржоазия се оказала неспособна да разработи природните богатства на Родопския масив и по този начин да осигури повдигането на материалното

[1] Сп. Родопски напредък, год. I, кн. 1, стр. 22.
[2] Пак там, стр. 24.

и културното равнище на родопското население. Поради това българите мохамедани продължавали да живеят при крайно тежки условия, което улеснявало реакционната и противобългарска пропаганда на ходжите и моллите, изпращани от Турция. Освен от селските чорбаджии българите мохамедани били ограбвани и от българските капиталисти. Това правело безуспешни всички опити за културното им издигане и за приобщаването им към българския народ. А такива опити били правени главно чрез откриване на училища.

В историята на Родопската област след Освобождението голяма острота добил въпросът за т. нар. непокорни села. След установяването на румелийската власт и оттеглянето на руските освободителни войски част от избягалото българомохамеданско население се завърнало в своите родни места. Заедно с мирните жители обаче се завърнали и главатарите на башибозушките шайки, които поради своята материална сила и власт, дадена им от турското правителство, упражнявали голямо влияние върху това население. Тези именно главатари на башибозушките шайки станали организатори на движението за неподчиняване на румелийската власт.

Отначало няколко села в поречието на р. Дермендере — Тъмръш, Брезовица и Петвар — признали румелийската власт. Но след завръщането на Ахмед ага Тъмръшлията и неговия брат през 1880 г. тези села се присъединили към 18-те непокорни на румелийската власт българомохамедански села в поречието на Кричимската река — Михалково, Селча, Дьовлен, Черешово, Мугла, Триград и др. Така общият брой на непокорните села достигнал 21. Помощници на Ахмед ага Тъмръшлията в бунтуването на селата против румелийската власт били богатите българи мохамедани: Еюб ага — в Мугла, Хаджи Хасан ага — в Триград и др.[1]

Бедното българомохамеданско население не един път изявявало желание и готовност да се подчини на румелийската власт. За тази цел даже били изпращани специални делегации в Пещера, Пазарджик и Пловдив. Румелийската власт, от своя страна, също се стремяла да присъедини към областта непокорните села. Органите на тази власт обаче действували крайно нерешително и ко-

[1] Хр. п. Константинов, Непокорните села в Родопските планини, кн. I, стр. 13.

лебливо. Те се стремели да присъединят селата по мирен път и чрез преговори с Турция.

В края на 1880 г. в Дьовлен (Девин) се срещнали серският мютесариф и пазарджишкият префект, за да извършат предаването на непокорните села. Но макар да се съгласявали привидно да съдействуват за присъединяването на селата към автономната област, турските власти подбуждали населението към непокорство. Това било една от причините за непредаването на непокорните села. Друга причина били нерешителността и колебливостта на румелийската власт, която се страхувала да не би ако предприеме военна акция, да предизвика усложнения в положението на областта. По това време английската преса непрекъснато тръбяла за извършване уж на насилия и жестокости от румелийското правителство над „турското" население в Родопите. Освен това в първите години след Освобождението румелийската войска била командувана от назначени от султана офицери-чужденци, които нямали особено желание да се обявяват против интересите на Високата порта.

Главната причина за неприсъединяването на непокорните села към Източна Румелия се криела в поведението на бившите главатари на башибозушките шайки Ахмед ага Тъмръшлията, неговият брат Исмаил ага и др. Опирайки се на мълчаливата подкрепа на турското правителство и на неговите органи по места в турската част на Родопите, те отказали да се подчинят на румелийската власт. След завръщането си от бягство Ахмед ага Тъмръшлията свикал събрание на селските първенци от българомохамеданските села в поречието на Кричимската река. Събранието „избрало" Хаджи Хасан ага от Триград за „началник на областта", а Мехмед ага от Беденбаня и Еюб ага от Мугла — за негови помощници. Братът на Ахмед ага Тъмръшлията бил определен за военен началник. Той самият бил провъзгласен за председател на събранието на селските първенци и за главен управител на всички непокорни села. Създадена била стража от двадесетина българомохамедани. Освен това около всеки големец имало група от главорези, които заедно със своя господар свободно се разпореждали с живота и имота на българомохамеданското население.[1]

[1] Хр. п. Константинов, Непокорните села в Родопските планини, кн. II, 1879—1884, София, 1886, стр. 6.

За да сплашат мирните жители и да ги отклонят от стремежа за присъединяване към автономната област, главатарите на тази миниатюрна феодално-деспотическа „държавица" непрекъснато тероризирали населението, а турските ходжи и молли възбуждали верския му фанатизъм. Всеки, който издигал глас за присъединяване към Румелия, бил жестоко наказван или убиван. Убит бил например кметът на Дьовлен (Девин) за това, че заедно с други българи мохамедани подписал декларация за присъединяване на непокорните села към Румелия по време на срещата на серския мютесариф и пазарджишкия префект в Дьовлен (Девин) и настоявал за това присъединяване.

Отначало турските власти криели своята подкрепа на главорезите. Но постепенно те все по-открито започнали да се стремят да подчинят непокорните села на турската власт. За тази цел те провъзгласили самоизбралите се управители на непокорните села за турски чиновници и чрез тях започнали не само да управляват селата, но да раздават правосъдие, да събират данъци и пр. Събран бил десятъкът за четири години (1877—1880 г.) дори и от българохристиянските села Широка лъка и Върбово, които влизали в „границите" на непокорните села.[1]

Това неуредено положение на българомохамеданското население в поречието на Дерменедере и Кричимската река продължило до подписването на Цариградския договор от правителството на П. Каравелов след съединението на Източна Румелия с Княжество България. В чл. 2 на този договор се казва, че докато управлението на Източна Румелия и Княжество България се намира в ръцете на българския княз, „мюсюлманските села в Кърджалийската околия и мюсюлманските села, находящи се в Родопската част и оставени до сега вън от администрацията на Източна Румелия, ще се отделят от тази област и ще се управляват направо от Императорското (т. е. турското) правителство"[2].

Откъсването на българомохамеданските села от обединена България се отразило крайно неблагоприятно върху тяхното икономическо и културно развитие. След формалното им присъединяване към Турция съгласно договора,

[1] Пак там, стр. 7.
[2] Д-р Б. Д. Кесяков, Принос към дипломатическата история на България, 1878—1925, София, 1925, стр. 16.

както и преди това те съставяли една далечна и откъсната покрайнина на турската държава. Целият стопански и културен живот на тези села, както и географското им местоположение налагали поддържането на здрави връзки с Маришката долина. Включването им в границите на Турция обаче попречило за поддържането на такива връзки. Оттук и голямото икономическо и културно изоставане на бившите непокорни села до Балканската война (1912—1913 г.) в сравнение например с българомохамеданите в поречието на р. Чая (Асеница) и Елидере (Чепинското корито).

Не признавали румелийската власт до Съединението, а след това властта на обединена България голяма част от българите мохамедани в Бабешките колиби (Западните Родопи). Съгласно Берлинския договор тези колиби, пръснати нашироко из гънките на планината, били разделени на две. Главното село и една част от колибите отвъд вододела Марица — Места били оставени в Турция, а друга част — в Източна Румелия. До 1886 г. тези две части на Бабешките колиби, разделени изкуствено от договора, живеели в действителност неразделно. Турското правителство се бавело да заеме своята част, а румелийската власт не смеела да упражни насилие пак от съображение да не предизвика усложняване на международното положение на автономната област.

След 1886 г. колибите на българска територия се превърнали в разбойнически гнезда. Там, както и в редица други райони на Родопите вилнеели разбойнически шайки, които ограбвали съседното българохристиянско и българомохамеданско население в Разложко, Неврокопско (Гоцеделчевско) и Чепинското корито. Особено много страдали от разбойническите шайки македонските чужбинари, които през прохода Аврамови колиби отивали на работа или се връщали от работа в Северна (Пловдивска) Тракия или други места.

Това неуредено положение продължило до 1903 г. През тази година части от българската армия заели колибите на българска територия и установили редовна власт. Част от българите мохамедани, участвуващи в разбойническите шайки, оказали въоръжена съпротива, която била смазана с оръжие. Главният подбудител на съпротивата Туберюоглу бил убит, а главатарите на разбойниците — братя Руневи — избягали в Турция.[1]

[1] Ив. Вазов, В недрата на Родопите, стр. 81.

Разбойничеството в Родопите след Освобождението изобщо било широко разпространено. То се улеснявало от неуреденото положение на непокорните села и от възможността разбойническите шайки лесно да преминават границите и да се укриват на турска територия. През режима на Стамболов разбойнически шайки действували в Беловския балкан. В същото време (1888—1889 г.) в Ахъчелебийско (Смолянско), Егридеренско (Ардинско), Скеченско (Ксантийско) и Даръдеренско (Златоградско) вилнувала голяма разбойническа шайка (повече от 30 души), сформирана от закоравели разбойници-турци от планината Чеч и от българи мохамедани-дезертьори. Тази шайка вършела големи нападения и обири, като не се спирала дори и пред масови убийства.[1] Особено много разбойнически нападения били вършени по пътищата, които свързвали Ахъчелебийско (Смолянско) с Даръдеренско (Златоградско) в планината Печинско (Буковска планина — южно от Мадан) и по пътя от Палас (Рудозем) през Еникьой за Ксанти. Разбойничеството било проява на вътрешната разложеност на турската държава и често пъти било подкрепяно от самите органи на турската власт.

4. Родопското българомохамеданско население в навечерието и по време на войните (1912—1918 г.)

Поради съпротивата на западноевропейските капиталистически държави Освободителната руско-турска война не могла да завърши с пълно и цялостно освобождение на българския народ от турска власт. Вследствие на това след края на войната борбата за национално освобождение, която била борба за премахване на турската феодална система и турската политическа власт, продължила в неосвободените части на българските земи — Македония и Тракия, — където живеело българско или смесено население.

В края на 1893 г. македонски революционери основали в Солун Македонска революционна организация, която по-късно била наречена Вътрешна македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). В Македония и Одринска Тракия били създадени революционни комитети за подготовка на въоръжено въстание. Комитети били

[1] Сп. Родопски напредък, год. II, кн. 10, стр. 271.

създадени и в някои българохристиянски селища в Родопите и Беломорска Тракия. Макар да не били включени непосредствено в състава на революционните комитети, на много места българи мохамедани участвували в подготовката на въстанието, като укривали организационни работници и четници и изпълнявали ролята на куриери.[1]

Религиозният фанатизъм бил огромна пречка за въвличането на българомохамеданите в масовата революционна борба против турския феодализъм и султанския абсолютизъм. Но в края на XIX и началото на XX в. в положението на българомохамеданското население настъпили значителни изменения и това създало обективни условия и предпоставки за положително отношение и симпатии към национално-освободителните борби. Засиленото проникване на новите капиталистически отношения в живота на родопското население разрушавало патриархалния бит и създавало все по-ясно изразена класова диференциация между българите мохамедани. На много места бедните българомохамедански селяни страдали от жестоката експлоатация на богати земевладелци и търговци българи мохамедани, които ги принуждавали да им работят ангария, облагали ги с разни налози и такси и им заграбвали имотите.[2]

При избухването на Илинденското и Преображенското въстание в Родопската област били организирани въоръжени чети. Те имали за цел да прекъснат ж. п. линия Одрин—Гюмюрджина—Солун и да попречат за движението на турските войски по пътищата. Масово въоръжено въстание в Родопите не избухнало. Поради това турското правителство не могло да повтори кланетата, които били извършени при потушаването на Априлското въстание. Пък и времето сега било друго. Въпреки разпалването на религиозния фанатизъм българите мохамедани не се поддавали на подстрекателствата. Мнозина даже дезертирали от редовната турска войска.

Младотурският преврат през 1908 г. и обявяването на Хуриета не създали някакви особени промени в живота на родопското българохристиянско и българомохамедан-

---

[1] Ст. Н. Шишков, Българо-мохамеданите (помаци). Историко-земеписен и народоучен преглед с образи. Пловдив, 1936, стр. 67.

[2] Ст. Н. Шишков, Из Беломорската равнина, стр. 8; също Ст. Н. Шишков, Тракия преди и след Европейската война. Пловдив, 1922, стр. 39.

ско население. Пък и обещанията за реформи скоро се заменили с преследване на всички прогресивни сили в Турция и със стремеж да се „отоманизира“ цялото нетурско население. Това довело до ново засилване на национално-освободителното движение, в което и сега участвували почти изключително българите християни.

С течение на времето заедно с нарастването мощта на младата буржоазна българска държава у родопското българохристиянско население се засилили надеждите за извоюване на освобождението чрез военна българска намеса. В края на първото десетилетие на XX в. приготовленията на България за война с Турция ставали все по-очевидни и това именно подхранвало надеждите за освобождение. Наистина чрез подготвяната война българската буржоазия се стремяла да осъществи свои класово-егоистични цели — да увеличи източниците за своето обогатяване, като разшири вътрешния национален пазар, и да наложи хегемонията си на Балканския полуостров. Въпреки това обаче войната имало да изиграе прогресивно-историческа роля, защото щяла да премахне турския феодализъм и да осъществи националното освобождение на пороберното българско население.

За да преодолее съпротивата на турските войски и на турските гарнизони в Родопската област, при подготовката на военните операции за водене на Балканската война българското командуване създало специален Родопски отряд за настъпление в Западните и Средните Родопи. Освен това за настъпление в Източните Родопи бил създаден т. нар. Хасковско-кърджалийски отряд, който бил значително по-многочислен от Родопския отряд. Причините за това се криели, от една страна, в обстоятелството, че Хасковско-кърджалийският отряд трябвало да действува в близко съседство с главния боен театър в Тракия, а от друга, поради преобладаващия турски етнически елемент в тази част на Родопите.

Преди започването на военните действия частите на Родопския отряд били съсредоточени в Хвойна и Чепеларе (по течението на р. Чая (Асеница), Батак и Чепинското корито. От местата на съсредоточаването след обявяването на войната на 5. X. 1912 г. било предприето настъпление по четири посоки: от Хвойна през Карабалкан (Чернатица) към Дьовлен, Карабулак, Широка лъка; от Чепеларе през Рожен и Караманджа за Пашмаклъ

(Смолян); от Батак през Тъкили и Фотен за Дьовлен и през Ташкесен и Беглика за Доспат и Неврокоп (Гоце Делчев); от Чепинското корито през Аврамови колиби, Разлог, Неврокоп (Гоце Делчев) за Драма.[1]

Съпротивата на турските войски била преодоляна сравнително лесно. Причината за това се криела главно в нежеланието на българите мохамедани да се бият против своите братя българи християни. Още при първите стълкновения българите мохамедани, мобилизирани в турските войскови части, захвърляли оръжието си и се предавали на настъпващите български войски.[2] Само в някои тъмръшки села, където религиозният фанатизъм бил най-закоравял и където културното изоставане било най-голямо, в първите дни на войната била оказана известна съпротива на настъпващите български войски. И тази съпротива обаче била лесно сломена. Но при преодоляването ѝ пострадали няколко села.[3]

Освобождаването на Родопската област и на Беломорието от турска власт било извършено сравнително бързо и лесно. Но още в хода на войната, опиянено от големите успехи, българското буржоазно правителство извършило грубо престъпление спрямо религиозната свобода на родопското българомохамеданско население. Когато българските войски обкръжили Одрин и достигнали Чаталджа, по внушение на правителството започнало „доброволно“ покръстване на българомохамеданското население в Родопите, което в края на 1912 и началото на 1913 г. взело масови размери.[4]

Въпреки тази пакостна акция на българската буржоазия, която имала за цел по насилствен начин да приобщи българомохамеданското население към българската народност, българите мохамедани в своето огромно мнозинство не се настроили враждебно към България и българите християни в дните на големите изпитания, които настъпили след избухването на Междусъюзническата война. Но все пак известна част от тях, подбуждани от тур-

---

[1] Войната между България и Турция 1912—1913 год., том VI, София, 1935, стр. 14 и сл. Също приложение № 1. Настъплението в Македония и в Родопите.

[2] Ст. Н. Шишков, Българо-мохамеданите. . . стр. 67

[3] Николай Вранчев, По висините на Орфея. Пътни бележки и впечатления от Средните Родопи [София], стр. 10.

[4] Ст. Н. Шишков, Българо-мохамеданите. . . стр. 37.

ското духовенство, взели участие в събитията, свързани със създаването и дейността на т. нар. Гюмюрджинска република, и подпомогнали турските башибозушки шайки в ограбването и избиването на българохристиянското население в Източните Родопи и Беломорска Тракия. Там през юли 1913 г., макар и в много по-слаба степен, се повторили събитията, свързани с кървавото потушаване на Априлското въстание.[1]

Участието на България в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна империалистическа война разтърсило из основи устоите на българската буржоазна държава и общество. Войните разстроили дълбоко стопанския живот на страната и причинили на народните маси неизмерими страдания и жертви. Рязко се влошило, особено през Първата световна империалистическа война, положението и на българохристиянското и българомохамеданското население в Родопите. Това, от една страна, и влиянието на идеите на Великата октомврийска социалистическа революция, от друга, предизвикали създаването на широко протестно движение против войнолюбивата и противонародна политика на българската буржоазия сред народните маси и в Родопите.

През годините на войната в Родопите започнали да проникват все по-дълбоко идеите на социализма и комунизма, които били пропагандирани от членове и съмишленици на партията на тесните социалисти. Тези идеи започнали да проникват и сред бедното българомохамеданско население. С това в неговото историческо развитие настъпил нов период — период на съвместна борба на трудещите се българомохамедани с целия трудещ се български народ под ръководството на Българската комунистическа партия за събаряне на буржоазното господство и за установяване на истински народна, социалистическа власт.

5. Българомохамеданите в Родопите между двете световни войни

Първата световна империалистическа война завърши с поражение за Германия и за нейните съюзници и до-

---

[1] Проф. д-р Л. Милетич, Разорението на тракийските българи през 1913 г., стр. 192 и сл.

веде българския народ до втора национална катастрофа. Участието на България във войната, както и във водените преди това две балкански войни (1912—1913 г.) нанесе на трудещия се народ тежки човешки и материални загуби — сто и петдесет хиляди убити, двеста хиляди ранени, повече от 30 милиарда лева военни дългове, 80 милиарда военно обезщетение, разорение на селския земеделски поминък от непосилни реквизиции, от измиране на добитък, пропадане на хиляди дребни занаятчии, безработица, глад и немотия. В същото време буржоазията натрупа един милиард лева печалби от военни доставки, от експлоатация на работническата класа, от необуздана спекула, гешефти и грабеж на народни средства. По силата на Ньойския мирен договор България загуби също $^{1}/_{10}$ част от територията си, включително и Западна Тракия, която бе дадена на Гърция.

Последиците от войната и непосилните постановления на Ньойския мирен договор предвещаваха нерадостно бъдеще за широките народни маси. Особено в тежко положение бе поставено населението от Родопския край и главно българомохамеданите, които съставляваха многобройна част от жителите на областта. Според една официална статистика, направена от генерал Шарпи през време на френското управление на Западна Тракия (1919—1920 г.), българомохамеданското население в 1919 г. възлизаше на около 120 000 души.[1] То се състоеше от дребни, бедни производители. Главният им поминък бе земеделието (отглеждане на тютюн и зърнени храни), овощарството, скотовъдството — главно овцевъдството, занаятчийството — гайтанджийство, железарство и други занаяти, свързани с използуването на горите.

Със загубването на Западна Тракия (Беломорието) за поминъка на българомохамеданското население в Родопите, а и за цялото родопско население настъпиха лоши времена. Дотогава Беломорското поле с крайбрежните селища, дори и островите в Егейско море бяха достъпни за населението от Родопите и подпомагаха развитието на неговия стопански живот. Съществуваха благоприятни условия за развитието не само на скотовъдството, но и на занаятите. По-голямата част от годината занаятчиите

---

[1] Г. П. Генов, Международни актове и договори, засягащи България, София, 1940, стр. 441.

прекарваха в полето и по островите, като само два-три месеца живееха в родните си места из планината.

От 1919/1920 г. обаче, откакто южната граница се измести от беломорския бряг и се протегна през планината, тя лиши родопското население от неговия вековен източник на поминък и положението стана непоносимо. Скотовъдството бе поставено в невъзможни условия за съществуване. То започна да изживява дълбока криза. Земеделието започна също да запада. Понеже климатичните и почвените условия в Родопите са благоприятни за производството на висококачествения тютюн „Джебел басма", местното население насочи вниманието си предимно към неговото отглеждане, като използуваше малкото земя, която имаше. Скоро обаче родопчани бяха подложени на жестоката експлоатация на разните тютюневи търговци от Кърджали, Хасково, Асеновград, Пловдив и пр. Занаятчиите и работниците, особено от Пашмаклийско (Смолянско) и Даръдеренско (Златоградско), които не можеха вече да намерят пазар за произведенията и за труда си, започнаха също да бедствуват. Тежкото икономическо положение, лошата храна и недояждането станаха постоянен спътник на родопското население, като бяха основна причина за широката му заболеваемост и смъртност.[1]

Непоносимият живот на родопските българи християни и мохамедани още през първото десетилетие след края на войната привличаше неведнъж вниманието на някои буржоазни дейци и на местните органи на властта, които правеха тревожни констатации и апелираха за ефикасни мерки. Така например през 1927 г. пашмаклийският окръжен съвет разгледа „окаяното и безнадеждно положение" на родопското население и констатира, че „за него, особено за това, което се намира в околиите Пашмаклийска и Даръдеренска, не остана нищо друго, освен или да загива и се погребва при гробовете на своите деди и прадеди, или пък, блазнено от суетни надежди, да се преселва другаде и там, гдето и да бъде, разочаровано, да измира с дълбока тъга по своя роден кът"[2].

Няколко месеца преди това устовското градско управление отправи тревожно писмо до Парламентарната ко-

---

[1] Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 173, оп. 4, арх. ед. 490, л. 11—12.

[2] Пак там, арх. ед. 489, л. 71.

мисия при Министерството на земеделието и държавните имоти, като апелираше за помощ. В писмото се изтъкваше бързото разорение, изселване и измиране на населението на гр. Устово. Преди откъсването им от Беломорието устовци се занимавали със скотовъдство, с абаджийство и други дребни занаяти. След като границата с Турция минала на 30 км от града, скотовъдството и занаятите напълно западнали, а населението останало без поминък.[1]

Българската буржоазия и особено нейната фашизирана част, която на 9 юни 1923 г. чрез въоръжен преврат свали законното правителство на БЗНС и установи кървава диктатура, не обръщаше обаче никакво внимание на мизерията и неволята на родопското население и особено на българите мохамедани. Нещо повече, тя правеше всичко възможно да ги ограби най-безмилостно, да им вземе дори залъка от устата. Твърде показателен в това отношение бе следният пример.

През балканските войни значителни маси от българи мохамедани, подмамени от разни ходжи и платени турски агенти избягаха на юг. Мнозина от тях се върнаха след месец-два по домовете си, а други се заселиха в Турция. Не минаха обаче много години и преселниците в Турция започнаха също да се връщат по домовете си. Сега обаче за тях настъпиха тежки времена. Буржоазната държава бе влязла във владение на имотите им. Къщите, градините и ливадите им се намираха в ръцете на държавата. Цели двадесет години българите мохамедани, особено от Дьовленско (Девинско), трябваше безропотно да плащат на държавата скъп наем, за да живеят в собствените си домове, да обработват собствените си имоти.[2]

Най-голямото издевателство на българските фашисти над живота и поминъка на българомохамеданското население от Родопите бе „Законът за изменение и допълнение на закона за предаване някои гори в Станимашка околия от 1911 г., за изменението и допълнението на същия закон от 5 февруари 1923 г. и за разширението му в Пашмаклийско“. По силата на този закон най-големите собственици на гори в Родопите получаваха въз-

[1] Срв. д-р Г. Чичовски, Българомохамеданският проблем, София, 1935, стр. 13 и сл.
[2] Срв. „Държавен вестник“, бр. 4 от 1. IV. 1927 г.

можност да заграбят нови пространни периметри. Освен това обширни гори бяха обявени за държавни.

С всичко това българомохамеданите, които населяваха въпросните местности, бяха лишени не само от малките собствени гори, но и от парчетата земя (ниви и ливади), които се намираха там и които обработваха, за да осигурят поминъка си. Освен това законът ограничи силно правото на местното население да се ползува от горския материал. По този начин българомохамеданите, които бяха предимно дребни селски стопани, скотовъдци и горски работници, бяха поставени при извънредно тежки условия за живот.

Колко тежки бяха последиците от приложението на поменатия закон за трудовото родопско население, може да се съди от някои официални документи. Така например в едно писмо на Дружеството на българските лесовъди до министър-председателя от това време се казваше:

„Да се приложи чл. 1..., това значи да се върнат и оставят в ръцете на единични лица — яйлакопритежателите, голяма част от горите и горските пасбища в ония краища... Приложението на чл. 2... би имало за резултат едно последователно и систематично преминаване и групиране на големи имоти в ръцете на няколко по-заможни и силни собственици" (курс. авт.).[1]

В друг документ се изтъкваше, че докато горите, пасбищата и земите, които се намират в Чепеларско и Широколъшко, се връщат на собствениците, на населението „в новоприсъединените земи те се обявяват за държавни — чисто и просто им се заграбват имотите, и то дори и „лукарниците" им, като с това им се казва недвусмислено и право в очите, че за тях живот няма" (курс. авт.).[2]

В заявление пък на „притежателите" на горите в Тазбурунската община (Пашмаклийска околия) от 22 март 1927 г. до председателя на XXI народно събрание по повод приемането на разглеждания закон се казваше: „С отнемането на тия гори с работните ни земи, които ние притежаваме от незапомнени времена като безспорна

---

[1] ЦДИА, ф. 173, оп. 4, арх. ед. 490, л. 28.

[2] Писмо на Родопското сдружение в Пловдив до м-р председателя и др. от 24 март 1927 г. ЦДИА, ф. 173, оп. 4, арх. ед. 490, л. 26.

собственост с документи, ние се лишаваме от най-насъщния поминък"[1].

Същата съдба постига жителите на гр. Устово,[2] и Смолянско. В същност отнасяше се до съдбата на бедното българомохамеданско население, което главно населяваше тези места. Това ясно се вижда от положението в Смолянско (с. Смилян и с. Кошница — с 12 махали), обрисувано от официални данни на Смилянската община, посочено в следното

Сведение

за работната земя, частните гори, домакинства, добитък едър и дребен от селата и махалите от Смилянска община, които влизат в законопроекта в обявените за държавно стопанство гори.

От колко домакинства се състои	Колко работна земя притежава — ниви и ливади	Частни гори измерени	Пасбища частни	Глави едър добитък	Глави дребен добитък
	декара	декара	дек.		
509	7532	8378	6731	1780	7589

От сведението и от приложения към него поименен списък с горните данни се вижда, че се касаело до българомохамедани дребни земеделци, които притежавали земя предимно от 1—5—10 декара и по няколко броя дребен и едър добитък.[3]

Положението на българомохамеданското население в Родопите бе много отежнено и от лошото прилагане на Закона за горите и изобщо от работите, свързани с уреждане на недвижимата собственост. Всичко това се извършваше „безразборно" и неотговорно от служебни и други лица. За да се спрат опитите за масовото изсел-

[1] ЦДИА, ф. 173, оп. 4, арх. ед. 489, л. 34.

[2] Възражение на Устовското градско управление под № 1836 от 1 септември 1926 г. до Парламентарната комисия при Министерството на земеделието и държавните имоти. ЦДИА, ф. 173, оп. 4, арх. ед. 482, л. 84.

[3] Писмо на Смилянското общ. управление № 1401 от 29 септември 1926 г. ЦДИА. С. ф. 173, оп. 4, арх. ед. 489, л. 87—103.

ване на българомохамеданите през 1933 г., в един официален документ се правят следните лицемерни препоръки: „Да се вземат ефикасни мерки за уреждане на недвижимата собственост в районите, които са населени с помашко население, като се направят улеснения на местното население за запазване, възвръщане и гарантиране на неговата собственост. Да се спре безразборното описване на частната собственост от чиновниците на държавните имоти и да се въведе строг контрол върху тяхната дейност."[1]

За безобразното прилагане на чл. 2 и 3 от Закона за горите и за тежките последици от Закона за българомохамеданите д-р Георги Чичовски писа по това време: „Комисиите определят за държавна собственост — яйлаци — горите, пашата и водопоя така, че много села — най-вече в Девинско — остават без никаква общинска мера... Държавна е пашата до самите жилища и обори! И тия и без това бедни и гладуващи планинци плащат на държавата за всяка глава от своя добитък такса с множество връхнини, за да имат право да пасат добитъците и вън от селото. И което е още по-интересно — плащат не само летна, но и зимна паша. Тук падат дълбоки снегове. Никаква паша, разбира се, няма зимно време. Добитъците цяла зима са вързани на ясла. Но нали ще отидат на реката да се напоят? Ще минат, значи, през държавни земи и според хитрите пресметания на нашите изобретателни фискални горски власти ще плащат паша и за зимата!

Никъде другаде у нас няма село без своя общинска мера...

Селският добитък гладува, а има огромни пасбища, в които тревата остава неизползувана — местата са обявени за охранителни . . . Често без никаква нужда. . . За най-малкото и невинно нарушение — актове. Много често актове се инсценират за изнудване. Има села със стотици хиляди лева горски глоби (курсив авт.)."[2]

Населението на с. Борово, Белица и Еркюприя (Асеновградска околия) плащало „тежката такса за право на

[1] Поверителен доклад от Директора на полицията до Министъра на вътрешните работи и народното здраве № 3781 от 13 октомври 1933 г. върху причините за недоволството на помашкото население. ЦДИА, ф. 370, оп. 1, арх. ед. 337.
[2] Д-р Г. Чичовски, пос. съч., стр. 14.

паша всеки шест месеца, а именно: 90 лева на коза и 60 лева на едър добитък"[1].

За отношението на буржоазната държава и нейните органи към българомохамеданското население е характерен следният факт. През август 1927 г. сговористкият министър на земеделието посети Дьовлен. Делегации от населението отидоха „да му се оплачат от непоносимото стопанско положение. „Мене не ми трябва население, а гори за концесии", бе отговорът на министъра.[2]

Загубили по един или друг начин земите си, българомохамеданите бяха принудени да обработват държавни земи при крайно неблагоприятни условия. В Дьовленско например имаше села, където имотите бяха 50% държавни и се обработваха от българомохамедани под наем. Неотдавна тези земи бяха тяхна собственост. Вземането под наем на тия имоти ставаше ежегодно чрез търг, така щото ако една година ги вземеше един, на другата година — друг, който би дал повече наем. Но първият наемател бе вече вложил известен труд за подготовката на земята за засяване и в случая се виждаше ощетен. Тогава между първия и втория наемател се почваше караница. „Такива скандали — изтъква се в един официален документ — са нещо обикновено в този край." От друга страна, несигурността, ежегодното използуване на определен имот, не подтикваше наемателя за грижи към земята, нито за привързване към нея.[3]

Българомохамеданите в Родопския край много страдаха и от изпълнението на законни и незаконни повинности, които често се извършваха и в неподходящо време. Отбиването на „разни трудови повинности" например често ставаше през ония времена на годината, когато селянинът бе ангажиран в своята работа, особено през сезона на тютюнопроизводството. Поради това мнозина

---

[1] Заявление от жителите на с. Борово, Белица и Еркюприя, Станимашка (Асеновградска) околия до г. Председателя на XXI обикновено народно събрание от 23 март 1927 г. ЦДИА, София, ф. № 173, оп. 4, арх. ед. № 490, л. 36.

[2] Д-р Г. Чичовски, пос. съч., стр. 36.

[3] Рапорт от агент № 470 до Директора на полицията от 9 октомври 1933 г. по повод изселването на българомохамеданите през с. г., ЦДИА, ф. 370, оп. 1, арх. ед. 337.

тютюнопроизводители оставаха с непосадени тютюнища.[1] Българомохамеданите пък от пограничните села често бяха заставяни от военните власти да работят ангария. „Тук по границата — всеки ден ангария“, оплакваше се един българомохамеданин пред полицейските власти.[2]

Впрочем за това свидетелствуват и някои тогавашни публицисти. „Ония, които живееха близо до границата, пише Николай Вранчев, страдаха много и от военните власти, които ги имаха като роби. Имало е случаи, когато по-горни офицери са ги използували не само за погранични нужди..., ами са влизали в ролята на техни съдници и им налагали наказания, като си служили и с побой. Други са получавали от тях хранителни произведения безплатно, като данък“[3].

Но към българите мохамедани се отнасят като към роби не само военните, но и редица други служебни лица. „Много държавни органи, пише Попанастасов, гледат на (българомохамеданите) като на робско население и постоянно ги подлагат на разни тегоби и тормози. Администрацията, горски и акцизни, погранични власти и др.... все търсят робска послушност и все гледат да ги използуват за свои лични и егоистични цели“[4].

На някои места богаташи, спекуланти или силни на деня хора, за да заграбят ценни българомохамедански имоти и да спечелят хубави пари, тиранизираха бедни българомохамедани, докато ги принудят да се изселят другаде и да им вземат имота.[5]

Престараването на някои горски власти при изпълнението на Закона за горите причиняваше също непоносими мъчнотии и страдания на бедното родопско и

---

[1] Поверителен доклад до Н-ка на Административната полиция в София за анкетиране въпроса с изселващите се помаци от двата окръзи: Мастънлийски и Пашмаклийски (1933 г.). ЦДИА, ф. 370. оп. 1, арх. ед. 346, л. VI.

[2] Поверителен доклад от Директора на полицията до Министъра на вътрешните работи и народното здраве, № 3781 от 13 октомври 1933 г. ЦДИА, ф. 370, оп. 1, арх. ед. 337.

Рапорт от агент № 470 до Директора на полицията от 9 октомври 1933 г. по повод изселването на българомохамеданите през с. г. ЦДИА, ф. 370, оп. 1, арх. ед. 337.

[3] Николай Вранчев, Българи мохамедани (помаци), София, 1948 стр. 37.

[4] Г. Попанастасов, Помашкият въпрос, Сп. Родопски преглед г. IV, 1933, кн. 1, стр. 20.

[5] Д-р Г. Чичовски, Българомохамеданският проблем, стр. 11.

българомохамеданско население. Поради тази причина то не можеше да се „снабдява своевременно даже с гориво за огрев..." Органите на горските власти съставяха актове за нарушение и издаваха постановления за глобяване „даже за дърва, носени на гръб за огрев, набрани от дето и да било"[1].

Що се отнася до положението на работниците в тютюневите складове, дописник на в-к „Ехо" съобщаваше следното: „Посетих „родопският край", главно селата: Райково, Устово, Пашмакли и Левочево. Ням зрител бях на чудовищните размери на бушуващата мизерия... Всички работят в тютюневите складове на потосмукачите от различен калибър в с. Райково и Устово. Тези складове са с ниски тавани, без простор и слънце и въздух. За вентилатори и дума да не става. Голяма част от това тютюноработничество са млади момичета и момчета, а останалите — грохнали старци и баби. Освен това половината от тях са принудени да идват от 8—10 км разстояние. И вие ще видите сутрин, преди изгрев слънце, групички от старци, жени, мъже и деца, боси с изкъсани дрехи, да пъплят по стръмните пътеки на родопските чукари и усои, влачейки своите разбити крака от умора и глад. И това се повтаря всеки ден... Единствената им храна е царевичен хляб, картофи и фасул"[2].

Освен на тежък икономически гнет българската буржоазия бе подложила българомохамеданското население и на усилен духовен гнет. Тя изобщо не се грижеше за образованието им. През 30-те години в Смолянска околия грамотността на българомохамеданите достигаше едва 9%.[3] Между това, обладана от бесен национализъм, буржоазията се стремеше по най-брутален начин да възпитава техните деца във великобългарски шовинизъм.

Българската буржоазия и нейните партии държаха българомохамеданското и изобщо родопското население в положение на политически терор и не му позволяваха свободно да проявява своите политически стремежи, въпреки повелите на Търновската конституция. В това отношение буржоазията получаваше подкрепата на местните

[1] Пашмаклийски окръжен съвет. Протокол № 9 от 10 февруари 1927 г.

[2] Мизерията в Пашмаклийско, в. „Ехо", бр. 56 от 24. III. 1931 г.

[3] Петър Ан. Маринов, Смолян и околията, в. „Красногор", бр. 5 от 3. III. 1937 г.

заможни турци и българомохамедани. Тази политика най-силно се провеждаше по време на законодателни избори. Тогава цели глутници от административни, полицейски и „неотговорни фактори“ по най-насилнически начин заставяха родопското население да гласува за властвуващата партия.

Ето няколко примера за това, как Демократическият сговор проведе изборите за народни представители за XXIII обикновено народно събрание на 21 юни 1931 г. в Кърджалийския окръг и специално в Кошукавашка (Крумовградска), Егридеренска (Ардинска), Мастънлийска (Момчилградска) и Кърджалийска околии. В Союджакска община акцизният стражар Илия . . . предварително извърши „коренно претърсване“ на избирателите, нанесе побоища и след това раздаде правителствените бюлетини. В Алфатлийска община тъмната стаичка беше пробита отгоре и на тавана стоеше помощник-кметът Х. Х., който гледаше през дупката и предупреждаваше избирателите да гласуват за правителството.

В Гьоквиранската избирателна секция, Кошукавашка (Крумовградска) околия, изборът бе проведен тъй: „В двора на джамията, където се провеждаше изборът, въоръжен с пушка старшия на полицейския участък Ив. Йов., придружен и подпомаган от К. К., чиновник в Гьок-Виранската община, агитираха и заплашваха избирателите да гласуват за Демократическия сговор, като отправяха закани срещу всеки, който би гласувал за опозицията . . . По деретата около изборното помещение разни лица . . . обискираха всеки избирател . . . и ги заплашваха и със закани ги заставяха да гласуват за листата на Дем. сговор“[1].

В Ениджумайската избирателна секция тъмната стаичка била направена така, „че от стълбата, която води за втория етаж, се вижда вътре кой избирател с каква бюлетина гласува . . . На вратата на стаята, в която се помещава избирателното бюро, застава въоръжен с пушка полицейският стражар Пенко . . ., на няколко крачки от него на стълбата, която води за втория етаж, т. е. за бюрото, е застанал въоръжен с пистолет и бич в ръка данъчният пристав Цоло Мицев. В долния етаж, през където минават избирателите, сноват секретар-бирникът на

[1] ЦДИА, ф. 173, оп. 5, арх. ед. 1011, л. 6.

общината . . . стражар . . . и други въоръжени лица, които . . . дават (на избирателите) по една бюлетина от листа на Демократическия сговор и им заявяват: „Ето ние наблюдаваме дали ще хвърлите нашата бюлетина и ако не я хвърлите, ще има голям бой." Между това тези лица узнали, че един избирател гласувал за опозиционна листа. Тогава „хващат така гласувалият избирател, повалят го на салона и пред всички натрупали се да гласуват избиратели му нанасят побой, като заявяват на всички, че всеки който като този гласува с опозиционна бюлетина, ще бъде така бит и арестуван. Така последователно били много хора на общината."

В Чалската избирателна секция на вратата на изборната стаичка стоял въоръжен с пушка стражар. Той заплашвал всеки гласоподавател, при това тъмната стаичка била така направена, че можело свободно да наблюдава кой за коя партия гласува.[1]

В Деделерската избирателна секция „неотговорният фактор" С. Г. стоял в стаята на изборното бюро и лично поставял в пликовете за гласуване на всеки избирател листата на Сговора. Независимо от това той давал нареждане на стоящия на вратата стражар да не пуска българи, когато в стаята имало турци.

По същия начин били проведени изборите и в Карадемирската избирателна секция.

В Ходжимахаленската избирателна секция под заплашванията на агент на Обществената безопасност гласуването станало напълно открито.[2]

В изборите за народни представители за XXIV обикновено народно събрание на 20 март 1938 г. избирателките в с. Михалково и Борино (Девинско) били плашени, че ако не гласуват за правителствения кандидат, щели да бъдат глобени с по 600 лв. Те били заведени да гласуват под строй и т. н.[3]

Към края на 30-те години монархо-фашистката власт извърши нови унизителни и оскърбителни насилия върху българомохамеданите. Обхванати от див буржоазен шовинизъм, фашисти, военни и административни лица, започнаха да принуждават мъжете да не носят фесове, а жените — яшмаци и фереджета. Това се правеше под предлог,

---

[1] ЦДИА, ф. 173, оп. 5, арх. ед. 1013, л. 2, 3, 4.
[2] Пак там, ф. 173, оп. 55, арх. ед. 1014, л. 4, 5, 89.
[3] Пак там, ф. 173, оп. 6, арх. ед. 479, л. 5 и 6.

че това облекло не било „народно", а чуждо! С особен закон (чл. 179, забележка А от Закона за лицата) българомохамеданите бяха със сила заставяни да променят собствените си турски имена с български.[1]

Единствена Българската комунистическа партия се бореше решително, смело и последователно срещу диктатурата на буржоазията и нейните партии. Тя водеше широките народни маси начело с работническата класа на борба за по-добър живот и демокрация, против всяко национално подтисничество, срещу надигащата се опасност от втора световна война, за мир и братска дружба с великия съветски народ, за събаряне на капитализма и за установяване на социализма.

Тежкият икономически, политически и духовен гнет, в който буржоазията държеше българомохамеданското население в Родопския край, го подтикваше към решителна борба. Най-прогресивните българи мохамедани, особено младежта, вървяха с Българската комунистическа партия и всеотдайно поддържаха нейната велика борба. Даръдеренският заместник-мюфтия през 1933 г. се оплакваше пред официално лице, че се „навъдила такава младеж, която нито на царя, нито на аллаха не иска да плаща харач". Очевидно той имаше пред вид прогресивната българомохамеданска младеж.

В една дописка от Пашмаклийско до в-к „Ехо" от 1931 г. се съобщаваше, че „част от младежта (в Райково, Устово, Пашмакли и Левочево) се е класосъзнала. В резултат на това и тук се редят арести, побоища, интерниранияи дела по ЗЗД"[2].

За влиянието на Българската комунистическа партия в някои селища с по-компактно българомохамеданско население бихме могли да съдим от следните официални данни. В изборите за XIX обикновено народно събрание, проведени на 28 март 1920 г., за БКП бяха дадени гласове: в Дьовленска избирателна колегия: за градски общини — 28, за селски общини — 34, всичко 62 гласа; в Пашмакли: за градски общини — 110, за селски общини — 185, всичко — 295; в Даръдере: за градски общини — 4, за селски общини — 23.[3]

[1] Н. Вранчев, Българи мохамедани (помаци), стр. 49, 51.
[2] В. „Ехо", бр. 56 от 24. III. 1931 г.
[3] Статистиката на изборите за народни представители за XIX обикновено народно събрание. София, 1928, стр. 74.

В изборите пък за XX обикновено народно събрание, проведени на 22 април 1923 г., за БКП бяха дадени следните гласове: в Мастънлийски окръг — 347 гласа, от тях в с. Акалан — 21 гласа, с. Арнауткьой — 51, с. Мандрица — 57, Ортакьой (градска) — 123, с. Пеливун — 25, с. Покрован — 59; в Пашмаклийски окръг общо 291 гласа, от тях в Даръдере (градска) — 15 гласа, в Дьовлен — 21, в Горно Дерекьой — 13, в Левочево — 16, в Райково — 51, в Устово — 12, в Чокманово — 10; в Пещерска избирателна околия: в с. Дорково — 12 гласа, в с. Корова — 9, в с. Костандово — 15.[1]

Българомохамеданите саботираха с голяма настойчивост прилагането на Закона за народната просвета. Българомохамеданските училищни настоятелства възпрепятстваха на българи учители да встъпят в длъжност, не им предаваха училищните сгради, не позволяваха на децата си да отиват при българските учители и т. н. На някои места те водеха преговори с учителя в смисъл да си получава заплата, дори и възнаграждение щели да му дадат, стига да се съгласи да не ходи в училището.[2] Издигаха се искания да се въведе в първоначалните училища изучаването на корана, като „обучението" се води от ходжи и от други непросветени лица.

Трябва да се изтъкне обаче, че тази форма на борба, доколкото тя беше насочена срещу великобългарския шовинизъм на буржоазията, беше целесъобразна. Но агитацията за непосещаване на училищата, както и желанието да се изучава коранът и да се допуснат некултурни хора за преподаватели бяха искания реакционни и вредни. Те водеха до безграмотност и затъпяване на българомохамеданската младеж.

Трета форма на борба на българомохамеданите се заключаваше в изселването в съседна държава поотделно или групово, по легален или нелегален път. Желания и опити за масово изселване бяха проявени през 1927 и 1933 г., когато положението на родопското население бе особено тежко. Най-голям опит за нелегално, масово преселване на българомохамедани бе направен през лятото на 1933 г. Няколко погранични села в Дьовленска околия, а именно Мугла, Чамла, Триград, Деджелер, Кестенджик,

---

[1] Статистика на изборите за народни представители за XX обикновено народно събрание. София, 1927, стр. 12,42.

[2] ЦДИА, ф. 173, оп. 6, арх. ед. 479, л. IV.

Наипли и Дюшекдере, се готвеха да преминат нелегално българо-гръцката граница, а от Гърция да се прехвърлят в Турция. През есента на 1935 г. жители на с. Аламовци, Златоградско, минаха нелегално в Гърция, а оттам — в Турция.

Изселването на българомохамедани от капиталистическа България в която и да било друга капиталистическа държава бе погрешна форма на борба. Тя бе резултат от неразбиране на истинските причини за злото. Главната причина за тежкото положение на всички трудещи се в държавите с буржоазен строй е господството на капиталистическата система, която се основава на експлоатацията и подтисничеството на работническата класа от страна на капиталистите. В която и да било капиталистическа държава работниците и всички трудещи се имат еднаква съдба — експлоатация, мизерия, политически и духовен гнет от страна на буржоазията. Ето защо единствено правилната освободителна тяхна борба е борбата, която там води трудещият се народ начело с работническата класа, под ръководството на комунистическите и революционните социалистически партии, за събаряне на капитализма.

Българомохамеданите не знаеха това и напущайки страната, те попаднаха в лапите на нови експлоататори и подтисници, без, разбира се, да подобрят, а напротив, разорявайки се, още повече влошаваха положението си. Не случайно мнозина от ония, които се бяха изселили, скоро се връщаха по родните си места.

Ето каква бе съдбата на една група българомохамедани от с. Богутево — Чепеларско, която се беше изселила в Турция през 1913 г., а после се върна в България. „Срещнах ги, разказва Чичовски, на Бачковския манастир, на път за Богутево. Окъсани, голи, изтощени — приличаха на тълпа просеци . . .

Тежък ни бе животът — обясняваха ми те. Ние не можехме да си вадим хлеба от земите, които ни дадоха. Трябваше по 4—5 пъти да ги орем, а добитъците ни бяха слаби . . . Боледувахме от малария. Половината измряха. Всяко семейство остави 2—3 гроба. Избегахме с мъка . . . Гонеха ни от мерата. Биеха ни. Наричаха ни гяури (българи). Не даваха свои момичета за жени на наши момчета“[1].

[1] Д-р Г. Чичовски, Българомохамеданският проблем, стр. 12.

От друга страна, трябва да се изтъкне, че изселническото движение сред българомохамеданското население в Родопите бе резултат на умело проведена пропаганда от страна на дейността на турските агенти през 30-те години. Тогава именно бе най-силно и изселническото движение.

И тъй положението на българомохамеданите в Родопския край от края на Първата световна империалистическа война до началото на Втората световна война беше извънредно тежко. Затова те водеха борба за освобождение. Но тази борба в нейната цялост, в икономическо, политическо и идейно отношение не стоеше на нужната висота — тя беше стихийна, а в някои свои форми дори реакционна.

6. Българите мохамедани през Втората световна война (1939—9. IX. 1944 г.)

По време на Втората световна война икономическото положение на българите мохамедани се влоши още повече. Икономическата криза, в която изпадна страната, и стопанските затруднения, свързани с войната, се почувстваха много тежко в Родопския край и особено от българомохамеданското население. Последното и в миналото гладуваше, намираше се винаги около минимума за съществуване. В условията на войната, при разстройството на стопанския живот то вече нямаше нито хляб, нито пък възможност да припечели средства за своето изхранване. Сиромашията и гладът станаха постоянни спътници в живота му.

Основният поминък на родопското население и на българите мохамедани бе скотовъдството, но то се намираше в състояние на непрестанен упадък още след Първата световна война. Неговото пропадане се увеличи още повече вследствие на насилническата политика на фашистката власт по изземване на вълната, млечните продукти и месото, предназначени за нуждите на войната и на хитлеристка Германия. Българите мохамедани животновъдци забравиха почти напълно вкуса на месото, маслото и кашкавала.

Упадъкът на скотовъдството се отрази гибелно и на земеделието. Неплодородните ниви на българите мохамедани, разпръснати с хиляди на малки парчета в Родоп-

ския лабиринт, не се наторяваха вече от стадата и поради това добивите от зърнените храни и картофите бяха крайно ниски. Те не осигуряваха прехраната на населението. Освен това земеделието в Средните и Западните Родопи, където живее компактно българомохамеданско население, се спъваше от грабителските горски закони и разните наредби на властта. Много от работната земя на селяните бе включена в обектите на горските кооперации и държавните гори. Освен това и собствеността на имотите в някои горски райони остана неуредена напълно. Така селяните българомохамедани в Девинска околия до Девети септември плащаха на държавата и данък, и наем. Те трябваше да дават на горските власти по 30 кг ръж или овес на всеки засят декар нива.[1] Това беше своего рода видоизменена феодална натурална рента.

Гладът за земя бе обикновено явление сред българите мохамедани. Следните няколко примера от Ардинска околия са красноречиво доказателство за това: с. Жълтуша притежаваше 1575,1 декара земя, разпределена между 179 домакинства, т. е. по 8,8 декара на домакинство; селата Стояново и Иглика имаха 309,9 декара земя, разпределена между 77 домакинства — средно по 5 декара на домакинство; Неделишката община в същата околия с 916 домакинства притежаваше 7448,2 декара земя, или средно около 1 декар на човек.[2]

Само в някои райони, и то отделни единици от българомохамеданите, потомци на стари феодални родове, свързани в миналото с турската власт, притежаваха големи количества земя и пасища и особено гори и добитък. Такива бяха братя Агушевци в с. Могилица, Смолянско, владеещи около 300 декара ниви и ливади, 5000 декара гори, стотина глави едър рогат добитък и 5000 овце. Цялото село работеше на безценица на тези местни феодали. Те притежаваха и имоти в Турция и след Девети септември се изселиха там.[3]

Главните продукти на оскъдното земеделие в Родопите бяха картофите и царевицата, но и те не винаги се раждаха. Ръженият хляб се смяташе за лукс в семейството на българите мохамедани, а качамакът бе тяхното все-

[1] В. „Родопска мисъл“ от 15 април 1945 г.
[2] Ан. Примовски, Българите мохамедани в нашата народностна общност, София, 1940, стр. 37—38.
[3] В. „Родопска правда“ от 7 февруари 1952 г.

кидневно ядене. Поради това, че храната не бе пълноценна и достатъчна, чести бяха случаите на страдания от авитаминоза и особено от туберкулоза.

При крайно недостатъчната земя за прехрана в някои райони на Родопите и особено в Смолянско българите мохамедани още преди Втората световна война се насочиха към отглеждането на тютюна. Но и този нов поминък не можа да осигури прехраната на населението, защото тютюневата реколта се закупуваше на ниски цени от производителите, като се ограбваше техният труд. В случай на конфликт между населението и тютюнотърговците или техните агенти по въпроса за „шкартото" при изкупуването фашистката власт винаги вземаше страната на капиталистите.

Родопското трудово население и особено българомохамеданите бяха жестоко експлоатирани от алчните горовладелци и търговци на дървен строителен материал. Съгласно изменението на Закона за горите от 1923 г. продадените от държавата гори на местните и заварени от закона притежатели трябваше да се обработват кооперативно. Създадоха се горските кооперации на капиталистически начала, които не предвиждаха никакво ограничение в размера на собствеността, която можеше да се придобие чрез купуване на имуществени дялове. Тези кооперации се устройваха в ущърб на бедните, а найвече на българомохамеданското население.

За чувал царевично брашно или за други хранителни продукти неграмотните българомохамедани продаваха своите дялове на изпечени спекуланти. Не бяха редки случаите, когато българи мохамедани си слагаха „десния палец" на документи за работа, а в същност така се извършваше измамнически продажбата на притежаваната от тях горичка. Така поради глада, насилията и спекулата българите мохамедани загубваха горите си и се пролетаризираха. Те губеха връзката си със земята, на която живееха. От друга страна, в мерите на техните села се създадоха наистина едри владения с по 3—4 хиляди декара гори. Официално бе установено с ревизионни актове, че много от собствениците на тези владения по незаконен и престъпен начин са взели горите от тези прости планинци.[1]

[1] В. „Родопска мисъл" от 10 март 1940 г., статията на Г. Чичовски „Среднородопските гори".

В Родопския край винаги съществуваше скрита безработица, която взе особено големи размери по време на войната. Цъфтящите някога занаяти бяха отдавна западнали. В условията на войната занаятчийското производство почти напълно спря. Ограничена бе до минимум поради липса на желязо и на други материали и строителната работа в градовете, която поглъщаше през лятото труда на българите мохамедани като общи работници. Предприемчивите по-рано гурбетчии все по-рядко „накисваха цървулите“ за път. Това се отразяваше чувствително на техния и без това тежък поминък. Българомохамеданското население бе изправено пред тежка задача. От една страна, то бе заплашено от крайно намаление на дохода, от изгладняване и сиромашия, а от друга — от непрестанно покачване на цените, от експлоатация и гнет от страна на фашистката власт и капиталистите-спекуланти.

Особено тежък бе животът на българите мохамедани през зимния сезон, когато техните села и колиби бяха напълно откъснати от продоволствените центрове. Липсата на редовно подвозване на продуктите създаваше условия да се развива черната борса в най-остра форма. Даже и нормите, поставени от комисарството, бяха с по 10 и повече лева по-високи по причина на скъпия превоз.[1]

Малко грижи полагаше фашистката власт, за да облекчи поне отчасти транспорта и снабдяването на родопското население и особено на българите мохамедани с хранителни продукти. Големите обещания, които се даваха от политически демагози по време на изборите през 1938 и 1940 г., след това бързо се забравяха. Обикновено явление беше в избирателните райони на Родопите, населени с българи мохамедани или турци, да се обявяват „за избрани“ без избори народни представители, поради това че бе регистрирана листата само на официалния фашистки кандидат.

Фашистката власт не направи нищо, за да подпомогне стопанския живот на бедното планинско население. При това българите мохамедани бяха най-добрите работници по пътищата, истински герои на труда, израснали и калени при най-сурови условия, скромни и задоволяващи се с най-малкото възнаграждение за своята работа.

---

1 В. „Родопска мисъл“ от 15 април 1945 г.

Фашисткото правителство не се вслуша и в някои разумни предложения на местни икономисти, добри познавачи на икономиката и бита на българите мохамедани, изразяващи се в: 1) ревизия на всички протоколи по чл. 2 и 3 от Закона за горите с оглед да се даде необходимото пространство селска мера за паша на добитъка; 2) освобождаване за срок от пет години на българомохамеданите от данъци; 3) уреждане на тяхната собственост на недвижимите имоти и 4) опрощаване на всички глоби по законите за горите и акцизите.[1]

За фашистката власт Родопите си оставаха откъснат и забравен край, „български Диарбекир", в който по време на войната по хитлеристки образец бяха създадени за борците-антифашисти два концентрационни лагера — Гонда вода и Еникьой. А по отношение на българите мохамедани експлоатацията и насилията от страна на фашистката държава и на нейните органи по места — кметове, бирници, горски и полицаи — все повече се увеличаваха.

Фашистките управници имаха пренебрежително отношение към българомохамеданското население и фактически го поставиха в положение на дискриминация по отношение на снабдяването, участието му в обществения живот и пр. Ето какво пише за неволята на българите мохамедани в с. Св. Петка, Лъдженска община, Пазарджишко (сега Велинградско) Юсеин Шолев: „През времето от 1941 г. до 9 септември 1944 г. съседните нам села вземаха полагаемата дажба брашно, а на нас за възнаграждение даваха само развалена царевица и кюспе за правене на каша за загревка на изгладнялите стомаси... Изпратихме делегат в най-близкото съседно село, от където се продоволствувахме, за да помоли ла се даде и на нас това, което и на тях, обаче отговорните фашистки фактори спокойно отговорили, че това подхожда за нас, тъй като ни липсват всякакви мазнини, а пък кюспето съдържа такива!... Същото нещо се случваше и с другите продукти, които не стигаха никога до нас... Намирахa се „патриоти", които ни назоваваха с това лошо звучащо име „помаци" Живеехме под страха и заплахата на фашистката диктатура... Дълги години влачехме ярема на тази черна реакция."[2]

---

[1] Ан. Примовски, Българите мохамедани в нашата народностна общност, стр. 29.

[2] В. „Родопска мисъл" от 15 април 1945 г.

В продължение на десетилетия буржоазните и фашистки правителства нямаха една единна и разумна просветна политика по отношение на българите мохамедани. Тяхната политика не можеше да бъде и резултатна, понеже не се полагаха, както бе отбелязано, никакви грижи за подобряване на икономическото положение на това население. През годините на войната почти не се спазваха изискванията на Закона за просветата относно задължителното основно образование на децата българомохамеданчета. Липсваше и материална основа за това. За прибирането на децата в училищата бяха особено необходими пансиони, но такива фашистката власт не създаваше. Никакви реални грижи не се полагаха и за учителските кадри, от каквито особено се нуждаеше този край.

Поради всичко това българомохамеданското население изостана много назад в просветно и културно отношение. Още в навечерието на войната околиите с българомохамеданско население в Родопите стояха на последно място в страната по грамотност. Така населението в Смолянска околия възлизаше на 34 855 д., от които българи християни — 16 487 (47,3%), а останалите 52,7% бяха българи мохамедани. От това население грамотни бяха 68%, от които 59% християни и само 9% мохамедани. Тяхната грамотност в Златоградско, Девинско и Ардинско беше още по-малка.[1]

Равносметката от просветната политика на бившите буржоазни и фашистки режими сред българите мохамедани бе твърде печална. Народната власт завари измежду тях не повече от 20 човека, завършили средно образование, и само 2 с висше. Това беше образованата среда на едно стохилядно население. Останалата огромна маса бе слабо грамотна или неграмотна; мнозина от грамотните знаеха само да се подписват.[2]

Неграмотността сред българите мохамедани благоприятстваше за тяхното икономическо ограбване, както и за ниското им политическо и народностно съзнание. Гладът, сиромашията и невежеството тласкаше това население по пътя на религията и религиозния фанатизъм.

---

[1] Ан. Примовски, Българите мохамедани в нашата народностна общност, стр. 31.

[2] В. „Родопска мисъл“ от 15 януари 1947 г., статията на Атем Атемов „Без илюзии“.

При това положение естествено джамията беше техен обединител, а ходжите — духовни и политически ръководители.

След като пропадна опитът за насилствено покръстване на българите мохамедани в края 1912 и началото на 1913 г., монархофашистката власт тръгна по нови методи и действия в навечерието и по време на Втората световна война. По неин почин и с нейна подкрепа бе създадена през 1937 г. в гр. Смолян културно-просветна дружба „Родина". С това бе поставено началото на т. нар. „родинско движение" сред българите мохамедани, което имаше за цел да ги спечели за политиката на фашистката власт. Идеен орган на това движение стана списание „Родопа". Това списание отразяваше, макар и прикрито, под формата на борба за народностно осъзнаване и култура официалната политика на фашистката власт по отношение на българите мохамедани.

Не се мина много време и отново започнаха насилническите прояви и действия на шовинизма и фашизма. С постановление на фашисткото правителство от 9. XII. 1940 г. беше спрян единственият прогресивен вестник „Родопска мисъл", който бе верен защитник на интересите на трудещите се, включително и на бедното и експлоатирано българомохамеданско население.

Фашистките управници този път не пристъпиха направо към насилствено покръстване, но прокараха закон в Народното събрание от 8 юли 1942 г. за побългаряване на мохамеданските имена на българомохамеданите. По линията на дружество „Родина" и при енергичното съдействие на органите на властта започна повсеместна насилническа акция за побългаряване на имената и за промяна на носията. „Средствата за това — пише покъсно учителят от Девин Риза А. Солаков — бяха позволени и непозволени. Лишаваха се (българомохамеданите, б. м.) от дажби, късаха се була, фереджета, фесове по улици и мегдани, уволняваха се служители, непроменили имената си ... И вместо да спечелят тези хора, те ги отблъскваха ... И те се почувствуваха отново роби ... Напразно се говореше за някакво осъзнаване, просвета и култура. По-голямата част от чиновничеството продължаваше да ги отритва като друговерци, дори и инородци, като чужд елемент, вреден за държавата"[1].

[1] В. „Родопска мисъл" от 10 юни 1945 г.

Така предимно със заплахи и насилия около 60 хиляди българомохамедани бяха принудени до Девети септември да побългарят имената си. Но това никак не означаваше, че тези хора бяха по убеждение спечелени и приобщени към българската народност, още повече към фашистката държава. Напротив, тези насилия по отношение на имената, носията и вероизповеданието фактически поставяха българите мохамедани в положение на малцинство в своята собствена родина. Фашистката държава за тях беше мащеха.

Само по пътя на борбата срещу монархофашистката власт, сплотени в общия антифашистки фронт, под ръководството на комунистическата партия българите мохамедани можеха да постигнат своето освобождение от експлоатацията и насилията, да заживеят свободен живот на своята родна земя.

7. Българите мохамедани и въоръжената борба на нашия народ срещу фашизма

Още през 1941 г., след като Българската комунистическа партия усвои курса на въоръжената борба срещу фашистката диктатура и хитлеристките окупатори, в Родопите се появиха първите партизански чети и отряди. Такава беше Баташката чета, която по-късно се разрасна и се преименува в отряд „Антон Иванов", действуващ в района на Баташкия балкан, в непосредствен досег с българомохамеданските села в Чепинско. В най-западната част на Родопите, в районите на селата Якоруда и Бабяк, действуваше първият партизански отряд в страната — Разложкият, — чието начало бе поставено от Никола Парапунов.

Във въоръжената борба бедното и героично родопско население даде на страната смели народни борци. Такъв беше Дичо Петров от с. Проглед, Чепеларска община, първият народен офицер, който заяви, че не иска повече да служи на Хитлер, премина със своя взвод на страната на въстаническото движение и стана командир на първия войнишки партизански отряд „Христо Ботев". Той падна убит за свободата на своя народ при с. Батулия на 23 май 1944 г.

Смел борец бе и първият родопски пролетарски поет Кирил Маджаров от Устово, завършил право като печатарски работник в София, сътрудник на в. „Родопска

мисъл", който като мобилизиран войник в корпуса премина на страната на югославската народноосвободителна войска и загина в бой с врага край Куршумлия в края на август 1944 г.

Героичното Устово даде в борбата и друга скъпа жертва — героя-партизанин Братан Шукеров, зъболекар, който пръв в Среднородопието развя знамето и стана командир на създадения през май 1944 г. въстанически отряд „Колю Шишманов". В спомените си неговата другарка пише, че Братан се проявил като голям организатор в борбата срещу фашизма, като обръщал особено внимание на младежите българомохамедани, проявили покъсно рядка отзивчивост към народното дело.[1]

Един от първите в борбата за народна свобода падна и Метакса Гугински от Смолян, интербригадист в Испанската гражданска война, който като емигрант в Съветския съюз слезе с парашут в България още през 1941 г.

С разрастването на въстаническата въоръжена борба от края на 1943 г. и особено през 1944 г. в Родопите се образуваха нови партизански отряди и бригади. Такива бяха отрядът „Чепинец", прераснал по-късно в бригада, действуваща в района на Западните Родопи и главно в Чепинското корито; първа пловдивска бригада „Георги Димитров" с район на действие между реките Въча и Чая и втора пловдивска бригада „Васил Коларов", действуваща източно от р. Чая. Още по на изток от тази бригада действуваше хасковският партизански отряд „Асен Златаров", а на юг — в източната част на Беломорска Тракия — се формира войнишкият партизански отряд „Васил Левски", който участвуваше в борбата в бойно сътрудничество с гръцките партизани. Така огромният родопски лабиринт през лятото на 1944 г. се кръстосваше от смели народни въстаници и фашистките власти не се чувствуваха вече господари на положението.

В непосредствен допир с българомохамеданското население в Родопите бяха следните партизански части: бригадата „Чепинец"; първа пловдивска бригада „Георги Димитров" и нейната дружина „Кочо Чистеменски", действуваща в Девинско; втора пловдивска бригада „Васил

---

[1] Музей на революционното движение в България, п. „Братан Шукеров", спомени за него от жена му.

Коларов", в която се включваше отрядът „Колю Шишманов", действуващ в Смолянско, и Разложкият партизански отряд. Успехът в борбата на тези партизански части се определяше до голяма степен и от положителното отношение на българите мохамедани към партизаните, в чието лице те виждаха истински свои покровители и защитници.

Това положително отношение бе резултат на правилната политика на Комунистическата партия и нейните кадри в Родопите към българомохамеданския въпрос. Тази политика е отразена в някои позиви и документи на народните въстаници към българите мохамедани, в които е нарисувана ярко картината на техния нерадостен живот под гнета на фашизма и им е посочен единственият спасителен път — пътят на участието и подкрепата на въстаническото движение.

Издаденият през лятото на 1944 г. позив от първа пловдивска бригада „Георги Димитров" гласи:

„Родопчани-мохамедани !

Подкрепете с пари, оръжие и съвети българските въстаници, посочете им народните душмани — противонародни кметове, секретар-бирници и горски, — за да ги накажем както подобава !

Родопските въстаници са върли душмани на днешната германо-българска власт, защото тази власт работи само в полза на германците ; тя реквизира вашата вълна, вашето мляко, овце, волове, сено и дървен материал ! Германците и днешното правителство са причина да нямате цървули и дрехи, да нямате сапун, шарлан, брашно, конци и др.

Ние, българските въстаници, се борим за съюз с братска Русия, Англия, Америка, които в най-скоро време ще победят Германия. Ние се борим за нашенско народно правителство, което ще даде на родопските мохамедани пълна религиозна свобода ; ние ще запазим имота и добитъка ви, ще ви направим господари на горите и ливадите, за да живеете като заможни хора.

На борба против понемченото правителство на Багрянов !

Да живее Отечественият фронт !"[1]

Въпреки че обръщението на позива е общо към мохамеданите родопчани, съставителят е имал пред вид

---

[1] Музей на революционното движение в България, ф. 1, БКП, оп. 1, арх. ед. № 145, инв. № 799.

българите мохамедани, тъй като в района на действие на бригадата не живеят турци.

В отчета на партийната конференция в Смолянска околия, проведена на 19 юни 1944 г. в балкана, пълномощникът на партията постави на разглеждане българо-мохамеданския въпрос. Той изтъкна, че правилното разрешение на този въпрос е от голямо значение за Среднородопския край. Българите мохамедани изпитват двоен гнет при фашисткия режим. В своите дълбоки корени обаче те крият подтиснатата стихията за борба и готовност да участвуват активно в делото, което би гарантирало и тяхното пълно освобождение. В отчета се даваха указания на партийните хора да влязат в тесен контакт с това население и чрез една широка разяснителна работа да го спечелят в общата борба. Решено бе да се издаде специален позив до българите мохамедани, в който да се изяснят редица въпроси, както и необходимостта от съвместна борба на българите християни и мохамедани срещу общия враг — фашизма.[1]

В този дух среднородопският партизански отряд „Колю Шишманов" издаде позив, в който се казваше:

„Братя българи-мохамедани,

. . . Вие знаете какво докара тази война на вас и на нас — ограбване на житото, млякото, вълната и др. т., от което забогатяха една малка групичка от близки на правителството хора. Освен това ограбване българското правителство, в стремежа си да ви претопи и направи покорни слуги на своята власт, предприемаше и продължава да предприема редица мерки към вас, с които оскърбява вашите най-свети чувства, обичаи и традиции. Така то с едно грубо насилие забрани носенето на вашето облекло, когато ние мислим, че този въпрос не се разрешава отгоре с насилие, а с разбирането на самия народ.

Българското шовинистическо правителство ви създаде, без вие да щете, дружество „Родина", назначи за ръководители на същото хора, които мислят за себе си и изпълняват нарежданията и целите да изковат от вас покорни слуги . . . Но подигравките не спряха до тука. То предприе напоследък с нахалство и грубост променява-

[1] Партархив, II ВОЗ — II родопска бригада „В. Коларов", Отчет на партийната конференция в Смолянска околия.

нето на вашите имена, нещо, което предизвика възмущението на всеки честен българин ...

Др. братя българи-мохамедани, ние с оръжие в ръка се борим за изгонване на германците от страната ни, които ограбват и вас, и нас. Ние се борим да смъкнем това продажно българско правителство, което подтиска нас, а двойно повече и вас. В тази борба победата ще бъде спечелена, ако ние и вие действуваме заедно ... Спасението е само в искрения съюз, в общата работа и борба за всички нас, които се намираме в този край. Да се зачитаме като хора, да се обичаме като братя, да се борим като другари — ето нашият и вашият път ... В нашата чета „К. Ш." има празно място и за ваши честни синове борци ... Да се наредим рамо до рамо в общата борба. Подкрепяйте ни с каквото можете. Уведомявайте ни кои хора ви особено тормозят, за да се справим с тях ... Свободата е близко! На борба срещу общия враг! Да живее братският съюз между българите християни и българите мохамедани! ..."[1]

Този горещ и прочувствен позив на народните партизани, от който процитирахме близо половината, отразява вярно и правдиво линията на партията по отношение на българите мохамедани. Това бедно, подтиснато и жестоко експлоатирано население оказваше според силите си всемерна поддръжка на въстаническото движение. Най-будните и смели негови синове поеха пътя на въоръжената борба. В партизанския отряд „Колю Шишманов", състоящ се от около 30 народни въстаници, трима от тях бяха българи мохамедани: Изет Исенджиков (Салих), Салих Реджебов Манов (Ахмед) и Мюмюн Хасанов Сивков (Рамид).[2]

По-голям бе броят на партизаните българомохамедани в бригадата „Чепинец" — от всичко 184 партизани българомохамеданите бяха 15 души. От тях Чепино даде 11 партизани: Салих Видров, Усе Зазов, Ниджаш Ибраимов, Мехмед Муков, Асан Дремалов, Юсеин Дидров, Ахмед Ахмедов, Алиш Цоньов, Исмаил Прагов, Ибиш Мех. Козюв и Мехмед М. Манчев; Осиково — Алиш Чачов, Каменица — Салих Ушев, и Дорково — Абдю Онбашиев.[3] В тази

[1] Музей на революционното движение, ф. 1, II ВОЗ, арх. ед. № 149. инв. № 848.

[2] Възпоменателен лист „Братан Шукеров", септември 1945 г., издава РП (к) — Устово.

[3] Партархив, III ВОЗ, бригада „Чепинец".

бригада участвуваше и тютюневият работник от Смолян, българомохамеданинът Сюлман Еминов Фисински, който загина геройски в бой срещу фашистите на 4 септември 1944 г.[1]

Ние нямаме точни данни за участието на българите мохамедани във въоръжената антифашистка борба, но това участие е налице и е доказано. Що се отнася до положителното отношение на това население към борбата на народните партизани, от които очакваха свобода, това отношение е правдиво отразено в някои дописки за проведени акции, поместени във в. „Въстанническа борба", орган на първа пловдивска бригада „Георги Димитров".

Така партизанският дописник Зарко съобщи, че на 5 август 1944 г. дружината „Кочо Чистеменски" временно заела с. Забърдо, Девинско, населено с българи мохамедани. Пред общинския дом, озаряван от пламъците на запалената архива — актове, глобални листове и данъчни книжа — партизанските ръководители Харизан и Липов държали речи пред населението. Те се обявили в защита на религиозната свобода на българите мохамедани, подканили ги да саботират правителствените мероприятия и да подкрепят партизанското движение. След събранието народът заобиколил въстаниците и въстаничките и ги отрупал с въпроси:

— Граби ни този разбойник кмет — оплакала се една стара селянка . . .

— Аллах да благослови вас и вашето оръжие — намесил се в разговора дядо Сали Ибрахим, — откакто вие тръгнахте из балкана, ние започнахме да живеем. Няма вече горски и лесничеи, които разполагат с държавните гори като беове . . .

— Другарки — обърнала се към жените-партизанки една набожна жена, — кажете на вашите мъже да идат в джамията и да заколят проклетото кметско прасе! Стига вече да скверни храма ни, стига вече да го храним със собственото си брашно . . . На командира на партизанската дружина били поднесени и други оплаквания, а при изпращането на партизаните всички казали: „Братя, не ни забравяйте, идвайте по-често!"[2]

[1] В. „Родопски фронт" от 15 октомври 1945 г.
[2] Музей на революционното движение, II ВОЗ, в. „Въстанническа борба", г. I, бр. 5 от август 1944 г.

На 10 август същата партизанска дружина блокирала българомохамеданското село Лесково, Девинско. И то било подложено на диво ограбване от страна на държавата и местните власти — никакви цървули, платове и дажби; голи и боси останали старци, жени и деца. Особено тежала на селяните войната. „Помак ли е войникът, за него няма отпуск" — оплакала се една баба на командира, защото имала внук запасен войник, който три години не бил си идвал в отпуск. С голямо внимание селяните изслушали словото на комисаря на дружината, който на народен език разяснил програмата на Отечествения фронт и задачата на народните въстаници. След речта като по даден знак населението се пръснало по домовете си, но скоро се върнало с храни — мляко, сирене, качамак — и разни подаръци, като кърпи, чорапи и др. „Ние напуснахме Лесково — съобщава дописникът Харизан — тържествено, изпратени от цялото население. Всички ни молеха да се върнем в най-скоро време"[1].

На 23 август 1944 г. група въстаници от бригадата „Георги Димитров" заела българомохамеданското село Брезе, Девинско. Селяните посрещнали радостно партизаните: „Добре дошли, братя-въстаници! Ние ви очаквахме." „Живи бяхме да ви видим, мили синове" — викали бабите и плачели от радост. В това село партизаните изгорили данъчните книги и изпълнителните листове, а конфискуваните продукти раздали на населението. Признателните селяни поканили на обед партизаните в големия салон на джамията. Те отрупали народната трапеза с хляб, качамак, яйца, мляко и ястия. След общата веселба командирът на партизаните произнесъл реч, която била всеобщо одобрена.[2]

На 28 август с. г. въстаници от бригадата „Георги Димитров" заели село Осиково, Девинско. Селяните, в мнозинството си българомохамедани, посрещнали въстаниците с неописуема радост. Със сълзи на очи те разказали как властта и чиновниците се отнасяли с тях като с добитък, налагали им тежки данъци, карали ги да работят ангария, а мъжкото население било изпратено на военна служба в Гърция и Югославия. Въстаниците в беседа с народа разяснили борбата на Отечествения фронт

[1] Музей на революционното движение, II ВОЗ, в. „Въстаническа борба", бр. 6 от 30 август 1944 г.
[2] Пак там.

и го подканили да се включи в тази борба за смъкване на фашисткото правителство и за създаване на народно правителство, което ще има еднакво отношение към християни и мохамедани и ще осигури на народа свобода, храна и облекло.

Такова положително и дружелюбно отношение към народните партизани изразиха българите мохамедани и при акциите, провеждани от останалите партизански части. Изобщо насилията на фашистката власт и правилната политика на комунистическата партия доведоха до изграждане на общия антифашистки фронт на българите християни и мохамедани в Родопите. Сплотени в единната борба срещу фашисткия враг, българите мохамедани под ръководството на партията извоюваха на Девети септември заедно с целия български народ своето пълно освобождение.

8. Българите мохамедани при народната власт

Народната победа на 9 септември 1944 г. откри за българите мохамедани най-широк простор за развитие и напредък, за ликвидиране на тяхната вековна изостаналост в материално и културно отношение, за пълното им народностно осъзнаване и приобщаване към освободения български народ.

В своето огромно мнозинство българите мохамедани посрещнаха с ентусиазъм народнодемократичната власт, защото тя им донесе свобода, каквато никога преди те не са имали. Както в борбата срещу фашизма, така и във войната срещу хитлеристка Германия те изпратиха с готовност своите синове, които се показаха отлични войници и защитници на Родината. В боевете за Крива паланка, Страцин и Скопие дадоха живота си за свободата на своята родина Зюлфи Тюлеменов, Брахим Касъмов, Мехмед Салиев Керезов и други, чийто подвиг бе достойно оценен.[2]

Правителството на Отечествения фронт ликвидира решително и завинаги позорното наследство на миналите буржоазни и фашистки режими относно насилствената промяна на имената, относно носията и религията на българите мохамедани. Това беше от голямо значение за

[1] Пак там.
[2] В. „Родопски фронт" от 15 октомври 1945 г.

успокояване на духовете и за спечелване на доверието на това измъчено и подтискано в миналото население.

Народната власт даде реални и гарантирани от законите политически, граждански и религиозни права и свободи на българите мохамедани. Под ръководството на комунистическата партия и по линията на Отечествения фронт се проведе огромна разяснителна политическа работа сред това население, което в миналото гледаше основателно с недоверие към всяка власт. Провалени бяха опитите на предателската опозиция да спечели на своя страна българите мохамедани и да ги противопостави на народната власт. В изборите за Народно събрание на 18 ноември 1945 г., при референдума за Народната република на 8 септември 1946 г. и при изборите за Велико народно събрание на 27 октомври 1946 г. българите мохамедани дадоха свободно своите гласове за кандидатите и за делото на Отечествения фронт. За първи път те изпратиха в Народното събрание истински свои народни представители.

След Девети септември партията и народната власт, при поддръжката на трудещото се българомохамеданско население, трябваше да отбият и парализират пристъпите на вражеската чужда пропаганда — турска и гръцка, — която се бе активизирала отново. Тази пропаганда разчиташе на подкрепата и влиянието на реакционните ходжи в страната, както и на свързаните с империалистите геметовци. Империалистическите агенти разпространяваха слухове и интриги сред по-изостаналите в политическо отношение българи мохамедани, че в Родопите щели да навлязат английски окупационни войски и ги подбуждаха да бягат през границата с добитъка си.[1]

От протоколите на Националния комитет на Отечествения фронт, където е бил поставен на разглеждане този въпрос, се вижда, че турската пропаганда е действувала усилено в две направления: първо, да закрепи у българите мохамедани още по-фанатично убеждението, че те са истински турци-мохамедани, които по насилствен начин са били принудени да приемат българския език, и второ, че те са длъжни следователно да се обособят в едно компактно турско малцинство и като тако-

---

[1] ЦДА на НРБ, ф. НК на ОФ, арх. ед. № 35, протокол № 26 от 13. IV. 1945 г.

ва да искат права — на първо място турски училища с преподаватели-турци, с турска учебна програма, нова турска азбука и пр.[1] Целта на тази пропаганда бе да се намерят политически поводи за териториални аспирации и за намеса във вътрешните работи на България. Действията на врага наложиха да се вземат някои административни мерки по опазването на южната граница, както и за откриването и унищожаването на чуждите агенти.[2]

По-късно, във връзка с подготовката на мирните договори, гръцките монархофашисти открито изявиха претенции да заграбят Родопския край, като преместят границата далеч на север. За тази цел те активизираха своята пропаганда, като помествaха в западния печат лъжливо скроени меморандуми, уж подадени от българи мохамедани от Златоград и Смолян, с които се искаше присъединяването им към Гърция. Достоен отговор на тези маневри на враговете намираме в изложението на Златоградската мюсюлманска вероизповедна община от 24 март 1946 г. до Националния комитет на Отечествения фронт. В него се казва: „Научаваме се, че наши сънародници са подали меморандум-махзар до правителствата на Америка и Англия, с който искат да бъдем присъединени към Гърция. Това се посреща с изненада и възмущение от всички помаци, живущи в Златоградска околия. Дължим да заявим на всеуслишание и за знание на всички Велики сили в света, че от името на нашата вероизповедна община не е подписван и не е пращан никакъв меморандум или каквото и да е, с което да се иска отделянето и присъединяването ни към която и да било чужда страна . . .“[3]

На партийната конференция в Лъджене (Велинград), проведена на 11 октомври 1946 г. с представители на българомохамеданското население от Чепинското корито, бе даден също заслужен отговор на пропагандата и действията на враговете. Мустафа Шарков от Чепино заяви: „За нас на 9. IX. 1944 г. изгря слънцето. От тази дата свободата дойде и за нас. Между българомохамеданите няма предатели на българския народ.“ Али Ал. Шонторов от с. Св. Петка казал: „Трябва да подчертая, че ние тука

[1] ЦДА на НРБ, ф. НК на ОФ, арх. ед. № 144, вж. „Pro memoria“ на Министерството на външните работи от 2. IV. 1945 г.
[2] Пак там, протокол № 26 от 13 април 1945 г.
[3] Пак там, Орг. отдел., арх. ед. № 115, л. 2.

живеем и тука ще мрем. Ако има някои, които живеят с идеята да отидат в Турция, нека си отидат . . ." Айше Мехмедова от Лъджене завършила своето изказване така: „Ние сме верни чада на Отечествения фронт и ще бъдем такива!"[1]

За разобличаване на чуждата пропаганда и в защита на българската национална кауза бе изпратен в Париж по време на мирната конференция народният представител Юсеин Алиев Шолев. В писмото му, обнародвано във в. „Орор", се казва: „Сегашното отечественофронтовско правителство обезпечава всички права и свободи на българомохамеданите, както и на целия български народ . . . Помаците не претендират да са някакво малцинство, но дълбоко желаят да бъдат създадени благоприятни условия, за да бъде обезпечен главният им поминък — скотовъдството — чрез едно справедливо присъединяване на Западна Тракия към България, където се намират зимни пасбища за такива стада"[2].

Освен защитата на българомохамеданското население по държавно-политическа линия партията и народното правителство проведоха редица мероприятия за неговото икономическо и културно-просветно издигане. Основното разбиране бе просветата и културата в Родопския край да се развиват на базата на икономиката, на стопанското подпомагане, на осигуряване поминъка и стопанския възход на това население. Още през април 1945 г. Националният комитет на Отечествения фронт, разглеждайки въпроса за българите мохамедани, предложи на правителството да задоволи час по-скоро техните най-належащи нужди, а именно — да ги снабди с хранителни продукти, да осигури фураж и паша за добитъка, да отмени Закона за домовете и земите в горските райони, да отпусне на достъпни цени дървен материал за строителство и изпрати учители — добри патриоти — сред българите мохамедани.[3]

Въпреки тежкото икономическо положение на страната, влошено и поради сушавите години след Девети септември, народната власт направи всичко необходимо,

---

[1] В. „Родопска правда" от 15 ноември 1946 г.
[2] Пак там, бр. от 1 октомври 1946 г.
[3] ЦДА на НРБ, ф. Национален комитет на ОФ, арх. ед. № 114, Писмото на НК на ОФ от 27. IV. 1945 г., л. 45.

за да осигури, на първо място, родопското население с храни, като подвозваше такива от Добруджа. Тя не чакаше пътищата да бъдат заснежени, но още отрано складираше в пунктовете брашно и други храни, достатъчни за изхранването на това население до новата реколта.[1] Направени бяха нови шосета и се довършиха изоставените такива в миналото. Значително бе подобрен транспортът въпреки трудностите в първите години по отношение на машини и гориво. Особени грижи се положиха за подбора на административния и учителския персонал в българомохамеданските селища. Отчитайки особено голямата нужда от просвета за българите мохамедани, народната власт откри в 1947 г. в Пловдив българомохамеданско средно училище с пансион за учениците. Пристъпи се към построяване на нови училищни сгради с пансиони към тях, за да се осигури прибирането на подлежащите на обучение деца от отдалечените места, а също и към ограмотяване на възрастното население.

При народната власт не можеше да се допусне положението да съществуват изостанали райони в страната. Затова по предложение на Георги Димитров през май 1948 г. бе прието Постановление на Министерския съвет, набелязващо редица мероприятия за подобряване на поминъка и културата на населението в Родопите, Пиринския край, Добруджа и Странджа. Това постановление очертаваше рамките на политиката на партията и народната власт по отношение на българите мохамедани в продължение на няколко години.[2]

Колкото належащи и необходими да бяха тези мероприятия на партията и народното правителство, те не разрешиха основно и докрай въпросите за поминъка и културно-просветното издигане на родопското население и по-специално на българите мохамедани. Това стана възможно в условията, когато се изгради здравата социалистическа база в Родопския край с успешното изпълнение на Първия и Втория държавни народностопански планове. В Родопите бе създадена мощна енергетична база с построяването на язовирите „Васил Коларов“, „Студен кла-

[1] В. „Родопска правда“ от 15 ноември 1946 г.
[2] В. „Родопска правда“ от 20. VI. 1948 г. — 38-то постановление на МС от 21 май 1948 г.

денец" и Баташкия водносилов път; построени бяха нови фабрики и заводи, нови работнически селища и градове (Мадан, Рудозем). Родопите станаха център на нашата цветна металургия. Наред с големите социалистически строежи значителни успехи отбелязаха в своето развитие тютюнопроизводството, горското стопанство и животновъдството.

На основата на новата социалистическа икономика бяха ликвидирани завинаги явната и скритата безработица, сиромашията и невежеството на българомохамеданското население. Заедно с електричеството в селищата на българите мохамедани проникна радиото и културата. Днес българите мохамедани имат нов живот. Те са свободни труженици в своята родна земя, които с увереност гледат на своето бъдеще и заедно с целия български народ вървят по светлия път на социализма.

ПОКАЗАЛЕЦ НА ИМЕНАТА И МЕСТАТА

СЪДЪРЖАНИЕ

ИЗ МИНАЛОТО НА БЪЛГАРИТЕ МОХАМЕДАНИ В РОДОПИТЕ

Технически редактор: Л. Цанева
Коректор: Ел. Стоянова
Печатни коли 10,750 Издателски коли 8,923
Приложение I
Дадена за набор на 29. V. 1958 Излязла от печат на 30. VI. 1958
Формат на хартията 58/84/16 Тираж 6000
ЛГ–II–6–1958
Цена 5·60 лв.
Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките
София, ул. Ив. Вазов 13
Поръчка № 67